

PERSPECTIEVEN IN DE NEOMARXISTISCHE BESCHOUWINGSWIJZE

Met het in Nederland overheersende minderhedenparadigma zit ik op dood spoor. Ik moet het dus in een andere richting zoeken. Een blik over de grenzen leert mij dat elders moderne variaties van het marxistische paradigma met succes worden beproefd en het lijkt mij een aantrekkelijke gedachte een exercitie in die richting te ondernemen. Ik besef dat zoiets in Nederland tamelijk ongebruikelijk is. Vijfentwintig jaar geleden schreef Goudsblom (1967: 63) al dat Nederlandse sociologen weinig op hebben met klassenanalyses²². Het marxisme is nadien weliswaar kortstondig in de mode geweest, maar veel aanhangers zijn er niet meer. In het 'minderhedenonderzoek' is het precies zo gesteld. Na aanvankelijke belangstelling hebben 'minderhedenonderzoekers' zich nagenoeg volledig van deze theoretische stroming afgewend. Illustratief hiervoor is het proefschrift van W. de Jong (1986). In zijn tamelijk complete overzicht van theorieën over interetnische verhoudingen ontbreken marxistische theorieën volledig. Een handvol andere onderzoekers vermeldt deze stroming wel, maar is uitgesproken negatief.

In dit hoofdstuk vraag ik mij allereerst af waar de negatieve houding van sommige 'minderhedenonderzoekers' ten opzichte van het marxisme op stoelt. Daarna ga ik na of hun bezwaren enige grond hebben. Vervolgens geef ik een impressie van hoe neomarxistische verklaringen voor de positie van migranten en voor hun deelname aan de politiek kunnen luiden. Tevens geef ik mijn eigen standpunt weer met betrekking tot enkele belangrijke thema's, zoals de rol van de staat en de analytische bruikbaarheid van sommige kernbegrippen. Ik eindig dit hoofdstuk met een bespreking van het hoe en waarom van distributieprocessen en het verband daarvan met de sociale constructie van 'probleemgroepen'. Hierbij presenteer ik een theorie voor racisme en soortgelijke verschijnselen.

22 In een latere publikatie beticht Goudsblom de marxistische sociologen van 'scholastiek' en stelt hij dat zij sterk neigen tot schoolvorming en verkettering (1974: 83-84).

3.1 EEN CATEGORISCHE AFWIJZING

In de jaren tachtig is éénmaal een poging gedaan om de neomarxistische beschouwingwijze binnen het gezichtsveld van 'minderhedenonderzoekers' te brengen. In een artikel getiteld 'Rassen of klassen?' stelt Bovenkerk (1984) vast dat de ontwikkeling van de politiek economische theorie over gastarbeid vrij plotse-ling werd afgebroken en wel precies op het moment dat de overheid onder-zoekers binnen het ambtelijk apparaat incorporeerde en op grote schaal subsidies ging verstrekken voor beleidsrelevant onderzoek. Een treurige gang van zaken, oordeelt Bovenkerk, temeer daar de marxistische theorievorming juist nu een zeer interessante ontwikkeling doormaakt. Neem het werk van de Britse sociologen Miles en Phizacklea. Naar zijn mening behoren hun inzichten tot de meest ge-avanceerde die op dit terrein te vinden zijn. Kort samengevat stellen zij dat de politieke opstelling van migranten in Groot Brittannië niet wordt bepaald door hun 'ras', zoals velen denken, maar door hun positie in de veranderende kapitalis-tische produktieverhoudingen. Nadat Bovenkerk hun gezichtspunt summier heeft weergegeven, sluit hij zijn bijdrage af met de uitnodigende vraag: "Is het in Neder-land anders?"

Het artikel is inmiddels enkele jaren oud, maar voorzover mij bekend, is nog niemand serieus op deze vraag ingegaan.²³ Ik zelf opperde kort geleden op empirische gronden dat migranten in Nederland geen geracialiseerde fractie van de arbeidersklasse vormen, dat zij maar in beperkte mate uiting geven aan classesolidariteit, dat hun politieke opstelling geen gevolg is van racialisering, maar dat die samenhangt met etnische factoren (Rath 1985: 204; en 1988c). Ach-teraf ben ik minder gelukkig met deze globale uitspraken. De zaken liggen aan-merkelijk genuanceerder dan ik indertijd vermoedde, maar daarover straks meer.

Voorlopig gaat het hierom: in ons omringende landen wordt een levendig debat gevoerd over de verhouding tussen 'rassen' en klassen, maar 'minderhedenonder-zoekers' in Nederland worden er niet warm of koud van. Slechts bij hoge

23 De Lange (1990: 464-465) gebruikt wel elementen uit het gezichtspunt van Miles (1989), maar gaat niet in op de vraag die Bovenkerk stelde. Het valt mij trouwens op dat buiten de kring van 'minderhedenonderzoekers' heel wat serieuzer naar Miles' werk wordt gekeken (Cf. Hoetink 1984).

uitzondering melden zij iets over het marxisme, wat doorgaans neerkomt op een categorische afwijzing. Niet de eerste de besten nemen zo'n negatief standpunt in: zo is daar Van Amersfoort (1974: 70-72) die meldt dat het klassebegrip "in het algemeen bij de analyse van 'minderheidssituaties' moeilijk te hanteren is". In zijn oratie (1987a: 20) is hij mogelijk nog stelliger: "(...) een marxistisch klassenmodel [is] op de situatie van immigranten in West Europa niet toe te passen, zelfs niet als men bereid is het model verregaand te modificeren." Van Doorn (1985: 80) heeft het smalend over het stratificatorische en historisch-materialistische reductionisme van sommige theoretische stromingen die etniciteit en etnische groepen niet als autonome verschijnselen erkennen. Entzinger stelt in zijn oratie (1987: 9) dat de aanhangers van, wat hij noemt, het antiracismemodel ten onrechte neigen "klassen- en rassentegenstellingen" te beschouwen "als van dezelfde orde" en "als resultaat (...) van uitbuiting". Bovendien zouden zij zich onledig houden met "moraliseren". Hoppe (1987: 11) verwijt de Nederlandse politicologie dat zij het thema van politisering van etniciteit schromelijk heeft veronachtzaamd, onder andere door etniciteit "weg te verklaren via subsumptie onder 'meer algemene' maatschappelijke ongelijkheden als klasse of sociaal-economische status". Penninx (1988a: 40-41) heeft tegenwoordig - anders dan in de jaren zeventig - weinig meer op met "de marxistische benadering", omdat "in verzorgingsstaten zoals de Nederlandse" "de kernbegrippen ervan niet nauwkeurig omschreven (kunnen) worden". Van Praag (1987: 170), tenslotte, verwijzend naar (neo)marxistische auteurs, haalt zijn neus op voor "stromingen in de Britse 'sociology of race-relations' waarin mensen nauwelijks meer doen dan de systeembehoeften van het kapitalisme belichamen".

Argumenten

Deze uitspraken zijn niet mis te verstaan. Zouden al degenen die schrijven in de traditie van het marxisme, zichzelf en anderen werkelijk een rad voor ogen draaien? Dat zou een opzienbarende conclusie zijn waar men in het buitenland zeker van zou opkijken. Laat ik eens kijken met welke argumenten deze auteurs hun wraking van het neomarxisme staven. Waaruit bestaat hun vernietigende kritiek?

Van Amersfoort (1987a: 19-20) onderzoekt in zijn oratie het vestigingspatroon van migranten in Amsterdam en hij toetst daartoe de bruikbaarheid van verschillende "denkramen". Eén daarvan is het denkraam van "de stad als spiegel van fundamentele tegenstellingen". Een exponent van deze richting is de sociaal-geograaf Pahl (1970) die pleit voor een analyse vanuit de fundamentele conflicten tussen de *haves* en de *have-nots*. Van Amersfoort wast Pahl de oren omdat die niet precies aangeeft hoe die klassen moeten worden geoperationaliseerd. Misschien had Van Amersfoort zelf een poging kunnen wagen, maar hij verkiest zijn opvatting te herhalen dat een "marxistisch klassenmodel" niet van toepassing is op de situatie in Europa. In een noot verwijst hij de lezer naar de Engelse editie van zijn proefschrift 1982: 63-66; zie ook 1974: 70-72). Daar vinden we zijn kritiek op de ééndimensionaliteit van de marxistische traditie. Volgens hem erkennen de aanhangers van deze traditie slechts één "geldige" vorm van maatschappelijke ongelijkheid die alle mensen verdeelt in twee categorieën die tegenovergestelde posities innemen. Het fundamentele criterium daarbij is de arbeidsmarkt en wel het bezit van produktiemiddelen; alle overige vormen van ongelijkheid zijn daarvan afgeleid. De poging van Dahrendorf - die hij klaarblijkelijk als representant van het marxisme beschouwt - om de theorie te modificeren, door onder andere voor te stellen dat "het gehele personeel van moderne bureaucratieën" moet worden gerekend "tot de heersende klasse", is volgens Van Amersfoort geen verbetering. Diens voornaamste bezwaar is dat die scherpe tweedeling geen recht doet aan de situatie waarin 'minderheden' verkeren, omdat zij op grond van niet één maar diverse criteria een positie innemen in één of meer continue hiërarchieën. Vervolgens geeft hij de Amerikaanse marxistische auteur Cox de volle laag. Cox herleidde in 1948 (!) de verhouding tussen de blanken en zwarten in het zuiden van de Verenigde Staten volledig tot klassenstrijd en karakteriseerde 'rasvooroordeel' als "een manoeuvre van de blanke elite om de arme blanken ervan te weerhouden zich hun ware klassepositie bewust te worden". Voor Cox stond vast dat de klasseposities van "de negers dezelfde [is] als die van een deel der blanken". Van Amersfoort vindt het nogal knullig om het ontstaan en de continuering van de tegenstellingen binnen één klasse te verklaren als een truc van de heersende klik. Hij concludeert: "Zij behoren kennelijk tot het soort tegenstellingen die met het klassebegrip niet geanalyseerd kunnen worden."

Van Doorn (1985: 76-82) staakt zijn veroordeling met een verwijzing naar Marx zelf die, volgens hem, de betekenis van nationaliteit en etniciteit negatief waardeerde. Waar onderscheid naar afstamming en lokale worteling zich voordoen, "zijn ze 'toevallig' en maken ze geen deel uit van de 'wezenlijke' problematiek: die van klassenmaatschappij". Eén en ander blijkt zonneklaar uit Marx' interpretatie van het Ierse vraagstuk. Marx was ervan overtuigd, weet Van Doorn, dat de problemen in Noord-Ierland van economische aard waren. Van Doorn verwerpt dit reductionisme.

Volgens Entzinger (1984: 249; zie ook 1986: 5-8) beweren (neo)marxisten dat de ondernemersklasse de immigratie te baat neemt om de eenheid van de arbeidersklasse te breken en daarmee haar verzet tegen de uitbuiting. De kapitalisten speculeren op latent racisme en houden zo de immigranten gescheiden als subproletariaat van het inheemse proletariaat. Het belang van het kapitalistische productiesysteem is ermee gediend dat de immigranten in een ondergeschikte, uitgebuite positie blijven. In Entzingers oratie (1987: 9) keert deze kenschets terug in een paragraaf waarin hij het 'antiracismemodel' bespreekt. Hij beweert daar dat marxisten klassen- en rassentegenstellingen laten samenvallen, terwijl zij eigenlijk op analytisch niveau van elkaar zouden moeten worden onderscheiden. Voorts laakt hij het determinisme in het marxisme. "Etnische verschillen zouden gedoemd zijn tot verdwijnen (...) doordat die verschillen worden overschaduwd door klassentegenstellingen."

Penninx' (1988: 38-41 en 249n) afwijzing van "de marxistische benadering" staat in een paragraaf over het achterstellingsperspectief, dat volgens hem één van de zeven perspectieven is van waaruit 'minderhedenonderzoekers' in Nederland werken. Hij betoogt dat dit perspectief zowel in Nederland als daarbuiten betrekkelijk nieuw is en in belangrijke mate ontwikkeld is in de kring van 'minderheden' zelf. Vermoedelijk slaat deze opmerking niet op het marxisme, maar uitsluitend op de theoretische gezichtspunten rond 'institutioneel racisme', die Penninx onder hetzelfde kopje behandelt. De aanhangers van één van de varianten van dit perspectief, zegt Penninx, verklaren "het ontstaan van het 'zwarte probleem' uit ontwikkelingen in het kapitalisme en benadrukken de bijzondere rol van de staat en overheid als uitvoerder en beschermer van de belangen van het

kapitaal". Net als Van Amersfoort stelt Penninx dat de operationalisering van kernbegrippen uit de marxistische benadering, zoals klasse, problematisch is, met name in verzorgingsstaten. Interessant genoeg heeft Penninx een extra argument in petto, maar die stopt hij ver weg in een noot. Daar, achter in zijn boek, maakt hij kenbaar dat de afwezigheid van het marxistische analysemodel in Nederland waarschijnlijk ook samenhangt met de sterke dominantie van beleidsgebonden onderzoek op het terrein van 'minderheden'.

Van Praag (1987: 168-173), ten slotte, verpakt zijn kritiek in een passage waarin hij de roep om theorie becommentarieert. Hij verwijst naar Groot-Brittannië en stelt dat het "minderhedenonderzoek" daar nogal in het teken staat van "rivaliserende onderdrukkingstheorieën, die gelieerd lijken te zijn met ideologische posities". Het grondpatroon is een "klassiek marxistische structuuranalyse", die echter niet alle feiten kan verklaren. Welke feiten vermeldt Van Praag overigens niet. Verderop zet hij de assimilatietheorie van Esser tegenover de marxistische stromingen in, wat hij noemt, de Britse *sociology of race-relations*. Beide "doorgeschoten pogingen tot theorievorming" karakteriseert hij als reductionistisch. Zo zouden de marxisten mensen slechts beschouwen als pionnen van het kapitalisme.

Commentaar

Zijn deze argumenten, hoe summier soms ook, valide en degelijk genoeg om de categorische afwijzing van de (neo)marxistische theorie te schragen? Laat ik mijn commentaar beginnen met een klein, maar toch veelzeggend punt. In zijn kritiek op het Britse marxisme begaat Van Praag de gotspe Miles in te delen bij de *sociology of 'race relations'*, en hij verwijst naar Miles' (1982) boek *Racism and migrant labour*. Maar als er één auteur is die herhaaldelijk fel van leer trekt tegen die *sociology of 'race relations'* en zich ook consequent aan die categorisering onttrekt, dan is het deze Miles wel. Zoals Miles (Ibid.: 1-6; zie ook 1984a en 1989) in de introductie van het genoemde boek met de grootst mogelijke klem benadrukt, hebben noties als 'race' en 'race relations' geen enkele analytische waarde. De sociologie van 'race relations' is geobsedeerd door 'race' en verstoort daardoor systematisch ons begrip en analyse van de positie van migranten, aldus Miles. Kennelijk heeft Van Praag deze passage niet goed gelezen, en dat doet het ergste vre-

zen voor zijn kritiek op de rest van het boek. Er is een schrale troost. Zoals verderop zal blijken is hij niet de enige die dit veel genoemde boek weinig zorgvuldig heeft bestudeerd.

Laat ik nu de inhoudelijke argumenten tegen het (neo)marxisme eens ontrafelen en stuk voor stuk op hun merites beoordelen. Een steevast terugkerend argument is de ééndimensionaliteit van marxisten. Zij zouden een sjablonerige visie op de samenleving hebben en alle maatschappelijke verschijnselen terugbrengen tot sociale klassen of hun functie in economische processen. Maar is het wel zo dat marxisten etnische of 'raciale' verhoudingen herleiden tot klassenverhoudingen of dat zij racisme beschouwen als functioneel element van het economische accumulatieproces? Van Amersfoort verwijst naar Cox als representatief voorbeeld daarvan, en Entzinger en Van Praag verwijzen naar Castles, Kosack en Miles. Het klopt inderdaad dat Cox en Castles en Kosack een tamelijk reductionistische en economistisch-deterministische visie op de werkelijkheid presenteren. Cox' *Caste, class and race* (1948) is echter meer dan veertig jaar oud en wordt in kringen van neomarxisten niet meer serieus genomen. Integendeel, de sporadische keren dat schrijvers ingaan op het oude en minder oude werk van Cox, stellen zij de eenzijdigheid en ontoereikendheid van deze "mechanische zienswijze" aan de kaak en doen zij die af als een produkt van haar tijd (zie bijvoorbeeld Gabriel en Ben-Tovim 1978; George 1984: 139-144; Miles 1980 en 1982: 81-87; Solomos 1986: 87-88). Solomos stelt vast dat Cox uitgaat van een marxistisch model gebaseerd op het conceptuele onderscheid tussen 'onderbouw' en 'bovenbouw' en op een instrumentele opvatting van de staat als de rentmeester van de kapitalistische klasse. Deze zienswijze staat echter haaks op de richting waarin marxistische analyses zich ontwikkelen. Marxisten hebben het klassieke onderbouw/bovenbouw model al enige tijd geleden als onhoudbaar van de hand gewezen. Zo verwijst Solomos naar Przeworski, die (in 1977) stelt dat de traditionele scheiding tussen enerzijds de economische en anderzijds de politieke en ideologische determinanten van klasseformatie ons ervan weerhouden de contradicties tussen en binnen klassen werkelijk te begrijpen. De 'objectieve' analyse van klasse is onmogelijk te scheiden van de totaliteit van economische, ideologische en politieke verhoudingen, zoals Cox doet. Solomos onderstreept bovendien dat het een misvatting is te veronderstellen dat moderne marxistische schrijverij over 'rassen'

en klassen is afgeleid van Cox.

Solomos sluit hiermee onder andere aan bij Miles. Miles, die - zoals we zoëven zagen - door Nederlandse auteurs economisch determinisme wordt verweten, heeft Cox meermalen scherp bekritiseerd vanwege diens... economisch determinisme. Hij stelt vast dat Cox slecht geïnformeerd en logisch inconsistent is en het fundamenteel bij het verkeerde eind heeft wanneer hij klasse en 'ras' beschouwt als twee specifieke typen van het hetzelfde verschijnsel. Miles (1980: 186) over Cox: "If that formulation is to be regarded as a work of Marxist scholarship (I tend to the view that it should not), then it is most certainly inadequate but (...) the fault lies not in some inherent aspect of Marxism but in Cox's formulation of the concepts of political class and ethnic system. Herein lies a double challenge to those who believe that, in demolishing Cox's analyses, they have proven that Marxist theory cannot 'cope' with race relations and to those Marxists who believe that Cox's analyses constitutes *the* Marxist analysis of an empirical phenomenon of the class struggle." Miles richt zich hierbij met name op Castles en Kosack die (in 1972) Cox' "superb work of Marxist scholarship" van harte aanbevelen (Castles and Kosack 1972: 16n).

De geschriften van Castles en Kosack zijn net zoals die van Cox gedateerd. Hun meest geciteerde publikatie is *Immigrant workers and class structure in Western Europe* uit 1973 over de effecten van arbeidsmigratie en de positie van de arbeidsmigranten zelf. Het is een klassieker die in kringen van neomarxisten ook wel lof oogst, althans voorzover de auteurs - anders dan meer conventionele auteurs - een verband leggen tussen de politieke, sociale en ideologische eisen van het kapitalisme en arbeidsmigratie (Cohen 1987: 138) en zij kritiek geven op studies die uitsluitend gaan over aanpassingsproblemen van individuele migranten (Miles en Satzewich 1990: 336). Dat laat de zware kritiek echter onverlet! Elf jaar na publikatie treedt Castles (1984) trouwens met een veel genuanceerder visie naar buiten, waaruit blijkt dat Castles zich iets van de kritiek op het met Kosack geschreven standaardwerk heeft aangetrokken. Entzinger (1987), die overigens als enige dit recentere boek noemt, is deze verschuiving kennelijk ontgaan, want hij baseert zijn afwijzing van het marxisme er wel op. Hij maakt het nog bonter door - evenals Van Praag - Castles en Kosack in één adem te noemen met Miles. Die zou de gewraakte stereotype marxistische opvattingen eveneens huldigen.

Dat is uiterst opmerkelijk, omdat Miles juist één van degenen is die tamelijk harde kritiek heeft gespuid op de visie die door auteurs als Castles en Kosack naar voren is gebracht. Sterker, die kritiek was de aanzet voor de ontwikkeling van een geheel nieuw gezichtspunt. In *Racism and migrant labour* (1982; zie ook Miles en Satzewich 1990) wast Miles Castles en Kosack de oren. Net als Cox en schrijvers als Nikolinakos en Sivanandan, beweren Castles en Kosack dat arbeidsmigratie voor het kapitalisme een economische en sociaal-politieke functie vervult, te weten als nieuw reservoir van arbeidskrachten en als middel om de arbeidersklasse te verdelen. Verder lokaliseren zij de oorsprong van racisme eenzijdig in kapitalistische expansie. Miles (Ibid.: 81-87; 152-153; 165-166; zie ook 1989) verwerpt het functionalistische karakter van deze verklaring voor de oorsprong van racisme. Racisme komt volgens hem niet voort uit een complot van kapitalisten net zo min als racisme het voorrecht van de heersende klasse is. In de visie van Castles en Kosack zou *working class racism* geen autonomie bezitten maar slechts het produkt zijn van de verdeel-en-heers politiek van de bourgeoisie en haar handlanger, de staat. Maar Miles stelt daartegenover dat de heersende klasse niet is gebaat met conflicten binnen de arbeidersklasse en dat de kapitalisten net zomin als de staat enig belang hebben bij het aanwakkeren van racisme. Dat betekent trouwens ook dat de oorsprong van racisme niet moet worden gezocht in de gelijktijdige opkomst van kapitalisme en kolonialisme. Miles verzet zich voorts tegen de veronderstelling dat racisme zich sinds haar 'ontstaan' lineair heeft ontwikkeld. Racisme is een verre van homogeen verschijnsel en wie volhoudt dat dat wel het geval is, gaat voorbij aan het specifieke karakter dat racisme in verschillende situaties aanneemt. Bij Castles en Kosack komt dat, vervolgt Miles, omdat zij een economistische definitie van klassen hanteren en onvoldoende rekening houden met de invloed van de vigerende politieke en ideologische verhoudingen op het proces van klassevorming, de meer autonome rol van de overheid inclusief. Het resultaat is een nogal rechtlijnige conceptie van de klassenverhoudingen. In de visie van Castles en Kosack vormt de arbeidersklasse een homogeen blok tegenover de bourgeoisie, dat echter na de immigratie splitst in een inheems deel en een onderliggend deel bestaande uit arbeidsmigranten. Die splitsing gebeurt op grond van het feit dat inheemsen en migranten binnen de arbeidersklasse verschillende economische posities innemen. Miles wijst die visie af en betoogt dat de arbeidersklasse al lang vóór de immigratie gefragmenteerd was. Hiermee rond

Miles de waslijst van voornaamste theoretische argumenten tegen het werk van Castles en Kosack af. Ik realiseer mij dat de neomarxist Miles hier precies dezelfde argumenten (plus nog enkele andere) presenteert waarmee Entzinger en Van Praag fulmineren tegen "het marxisme". Hoe die twee toch tot zo'n negatief oordeel zijn gekomen over de marxistische benadering, en over Miles in het bijzonder, is mij een raadsel. Ze noemen Miles (1982) toch heus als hun bron.

Een ander argument tegen het marxisme is de operationalisering van het klassebegrip (Van Amersfoort 1987a; Penninx 1988a). De afgrenzing van klassen naar objectieve maatstaven is al problematisch, zegt Penninx, maar aan de hand van subjectieve criteria (klassebewustzijn) is ze helemaal nauwelijks op een zinvolle manier te maken, vooral niet in moderne verzorgingsstaten. Een bewijs hiervan of zelfs een begin van een toelichting levert Penninx niet, maar ik kan vermoeden waar de schoen wringt. Vóór de opkomst van de verzorgingsstaat lagen de zaken tamelijk simpel. In de negentiende eeuw - zeg maar in de tijd van Marx en Engels - waren de produktieverhoudingen eenvoudig te beschrijven. Wie produktiemiddelen bezat behoorde tot de ondernemersklasse en de overigen tot de arbeidersklasse. Arbeiders konden slechts op één manier inkomen genereren en dat was door hun arbeidskracht te verkopen aan de ondernemers. Die konden op hun beurt kapitaal genereren door de meerwaarde van die arbeid af te romen. De overheid speelde in dit proces geen rol van betekenis; het weinige dat zij deed, was het hoeden van de belangen van het kapitaal. Met de opkomst van de sociaal- of christen-democratische verzorgingsstaat in de loop van de twintigste eeuw is dit beeld spectaculair veranderd. Thans grijpt de overheid in het economische, sociale, politieke en zelfs particuliere leven van haar burgers in op een nog niet eerder vertoonde wijze. Zij investeert op grote schaal, redistribueert financiële middelen en verschaft een aanzienlijk deel van de bevolking een inkomen, hetzij door mensen als arbeidskracht in dienst te nemen (de overheid is de grootste werkgever), hetzij door instellingen gedeeltelijk of volledig te subsidiëren, hetzij door mensen direct een uitkering te verschaffen. Bovendien neemt zij talrijke maatregelen die het economische accumulatieproces beïnvloeden, maar ook de sociale en politieke verhoudingen en de heersende ideologie. Mede of misschien vooral doordat de overheid zo'n geweldige stempel op de maatschappij drukt en niet meer uitsluitend fungeert als steunbeer van het kapitaal, voldoen de simpele,

negentiende-eeuwse concepten van arbeidersklasse en bourgeoisie niet langer om de huidige werkelijkheid te beschrijven. Als dit de bezwaren zijn tegen de toepassing van het neomarxisme op het 'minderhedenvraagstuk', dan overtuigen ze mij allerminst, omdat dit nu juist de zaken zijn waar veel marxisten zich heden ten dage mee bezighouden. Hoe is de postindustriële produktiewijze, hoe voltrekt zich het proces van klassevorming en wat is de rol van de staat daarin? Daar gaat de moderne literatuur over. Van Amersfoort parafraseert Dahrendorf die beweert dat de staatsbureaucratie de facto deel uitmaakt van de heersende klasse of in ieder geval optreedt als de handlanger van het kapitaal. Diens poging om het klassebegrip onder andere hiermee van zijn historische context te ontdoen, vindt geen genade in de ogen van Van Amersfoort. Maar zou Dahrendorfs opvatting werkelijk exemplarisch zijn voor het moderne marxisme? Verre van dat. Hiermee zeg ik overigens niet dat de operationalisering zonder problemen is.²⁴ Maar waar het hier om gaat is dat Van Amersfoort en Penninx het probleem van de operationalisering naar voren schuiven zonder zich serieus te hebben verdiept in wat marxisten daar vandaag de dag over te berde brengen. Hun kritiek berust op toevallige kennis van enkele verouderde bronnen, maar beslist niet op een overzicht van de moderne marxistische theorie.

Samengevat concludeer ik dat de categorische afwijzing van prominente Nederlandse 'minderhedenonderzoekers' van de (neo)marxistische theorie niet stoelt op houdbare argumenten. Verschillende critici baseren hun afwijzing op een enkele hopeloos gedateerde studie die zij ten onrechte representatief houden voor "de marxistische benadering". De kritiek van neomarxisten zelf daarop is hun volledig ontgaan, in enkele gevallen zelfs na bestudering (?) van desbetreffende publikaties. Daarnaast blijken zij niet op de hoogte van de vraagstukken waar moderne marxisten zich mee bezig houden. Hun veroordeling zegt derhalve meer over hun gebrekkige inzicht in de moderne literatuur dan over het marxisme zelf. Wat behelst het moderne marxisme dan wel?

24 Het conceptualiseringsprobleem is allerminst uniek voor de politieke economie. Wat te denken van concepten als 'etnische groepe(ringe)n', 'etnische minderheden' of 'integratie'? In een recente publikatie wijst Van Amersfoort (1990: 263) daar op, maar hij gaat ditmaal niet zover om een volledige theoretische stroming af te wijzen.

3.2 VARIANTEN

Overeenkomsten

Anders dan sommige autoriteiten op het gebied van het 'minderhedenonderzoek' ons graag doen geloven, is het hedendaagse marxisme alleszins de moeite van kennisname waard. Het marxisme heeft een lange traditie, maar juist de laatste jaren hebben zich onder invloed van theoretici zoals Althusser, Foucault, Gramsci en Poulantzas interessante vernieuwingen voltrokken. Neomarxisten hebben afgerekend met het starre en reductionistische economisme en huldigen tegenwoordig het standpunt dat sociale verschijnselen de uitkomst zijn van *het samenspel van economische met politieke en ideologische processen*. Sociale verschijnselen hebben zagezegd een zekere mate van 'autonomie', en dat geldt a fortiori voor de politieke en ideologische processen zelf. Een ideologie zoals racisme bijvoorbeeld hoeft niet per se een materiële basis te hebben. *De appreciatie van de rol van de staat* is een andere interessante theoretische vernieuwing. De overheid speelt vandaag de dag een uiterst belangrijke rol in het toedelen van sociale, politieke en economische goederen en diensten. Zij intervenueert in verdelingsprocessen en bemoeit zich met allerlei maatschappelijke sectoren op een manier die zonder weerga is. De overheid treedt hierbij niet zonder meer op als hoedster van een duidelijk te identificeren heersende klasse, maar is haar optreden het gevolg van de strijd tussen verschillende personen, belangengroepen en instellingen, soms zelfs binnen het overheidsapparaat zelf. Deze personen en instellingen hebben vanzelfsprekend bepaalde objectief te beredeneren klassebelangen, maar ze hebben ook andere belangen die hun strijd beïnvloeden.

De theoretische ontwikkeling binnen dit paradigma is met name in Groot Brittannië ver gevorderd. Daar houdt men zich intensief en op abstract niveau bezig met vragen als hoe de aanwezigheid van bepaalde categorieën migranten gepresenteerd is gaan worden als een 'rasprobleem' en hoe de verhouding tussen 'ras', 'staat' en 'klasse' geconceptualiseerd kan worden. Anderen gaan specifiek in op de vraag hoe één en ander zich verhoudt tot *gender divisions* (Anthias en Yuval-Davis 1983; Anthias 1990b). Om enkele voorbeelden van meer

empirische studies te noemen: Hall et al. (1978) en Solomos (1988) analyseren de ontwikkeling van een discours over 'zwarte jongeren' als zijnde actief betrokken bij *mugging* (straatoverrij) en andere openbare-ordeverstoringen, alsmede de beleidsmatige definiëring van het 'probleem' van de 'zwarte jeugd' in Engeland. Miles (1984b) vraagt zich af hoe het komt dat de onlusten in Nottingham en Notting Hill in 1958 de geschiedenis zijn ingegaan als voorbeelden van conflicten veroorzaakt door de aanwezigheid van 'zwarthen', terwijl daar 'blanken' de aanstichters van het geweld waren. Green en Carter (1988) geven een historisch overzicht van de problematisering van 'zwarthen'. Er zijn ook studies over de machtsvorming van migranten, maar daarover straks meer.

Naast overeenkomsten zijn er ook interessante theoretische verschillen. Deze verschillen hebben met name betrekking op de vraag in hoeverre sociale verschijnselen autonoom zijn ten opzichte van economische verhoudingen, in hoeverre 'ras' een analytisch concept is, en hoe etniciteit kan worden opgevat. Solomos (1986) geeft een excellent en kritisch overzicht van de verschillende gezichtspunten die hieromtrent in Groot Brittannië te vinden zijn. Hij onderscheidt drie benaderingen van de verhouding tussen 'ras', 'klasse' en de 'staat', te weten het *relatieve-autonomiemodel*, het *autonomiemodel* en het *arbeidsmigrantenmodel*. Hieronder geef ik de belangrijkste kenmerken van elk van de benaderingen weer alsmede de manier waarop daarbinnen de machtsvorming van migranten wordt verklaard.²⁵ Vervolgens bespreek ik de onderlinge theoretische verschillen. Ik ga zo uitgebreid op deze varianten in om te laten zien dat het neomarxistische paradigma niet monolithisch is. Er zijn verschillende manieren om een verschijnsel als de machtsvorming van migranten te begrijpen en verklaren. Ik doe dit tevens om mijn eigen theoretische positie nader te kunnen bepalen in het debat dat neomarxisten onderling voeren.

Het relatieve-autonomiemodel

25 Ik ga hier slechts in op enkele exemplarische studies die passen binnen één van de politiek economische benaderingen. Dit is dus geen uitputtend overzicht van het wetenschappelijke onderzoek naar de deelname van migranten aan de Britse politiek. Enkele andere prominente publikaties zijn Anwar (1986), FitzGerald (1984), Jacobs (1986), Pearson (1981), en Saggart (1990).

Tot dit model rekent Solomos de gezichtspunten van (ex-)medewerkers van het Centre for Contemporary Cultural Studies te Birmingham (Hall et al. 1978; CCCS 1982), met name Hall (1980a, 1980b en 1981) en Gilroy (1987). Zij redeneren dat racisme²⁶ 'relatief autonoom' is, wat betekent dat racisme niet direct of noodzakelijk aan het economische proces is verbonden. Daarnaast verwerpen zij de veronderstelling dat 'ras' en klasse deel uitmaken van een dichotomie. Zij menen dat in een 'raciaal' gestructureerde samenleving er juist sprake is van een wisselwerking tussen beide. Zoals Hall et al. (1978: 394) het uitdrukken: "Race is the modality in which class is lived. It is also the medium in which class relations are experienced."

Een voorbeeld om dit te verduidelijken. In *There ain't no black in the Union Jack* schrijft Gilroy (1987) over de politieke betekenis van culturele uitingen van 'zwarten' in Groot-Brittannië. Hij zet zich af tegen de marxisten die menen dat de klassenstrijd - dat wil zeggen de strijd tussen bezitters en niet-bezitters om de produktiemiddelen - de meest fundamentele strijd is.²⁷ Er zijn nieuwe sociale bewegingen naar voren getreden die zich niet langer concentreren op hun aandeel in de produktiemiddelen, maar die (ook) andere politieke eisen hebben. Sommige gaan zelfs zover politieke solidariteit te creëren over klassengrenzen heen uit naam van hun 'race' of *community*, stelt Gilroy. Ofschoon klassefactoren zeker wel aanwezig zijn, is het politieke activisme daartoe niet reduceerbaar. Hij (ibid.: 38-40) verklaart dat 'ras' een sociale en politieke constructie is, gelokaliseerd in - maar niet gedetermineerd door - de ontwikkeling van het kapitalisme. Dit historisch specifieke proces van racialisering heeft tot gevolg dat 'ras' een kenmerk wordt van institutionele structuren en individuele interactie. Net als dat bij de vorming van klassen het geval is, vervolgt Gilroy, kan de constructie van 'rassen' leiden tot identificatie met en organisatie rond de notie van 'ras' als ware er sprake van 'ras-verhoudingen'. Gilroy signaleert inderdaad dat *black Britain* er vandaag de dag een heel repertoire van betrekkelijk vage en steeds veranderende (culturele) symbolen op na houdt waarmee het uitdrukking geeft aan zijn 'ras'. Maar omdat de 'zwarten' een heterogene gemeenschap vormen varieert dat proces en is het soms

26 Hall en de zijnen erkennen overigens dat racisme niet één vaststaande gedaante heeft, maar talrijke verschillende al naargelang de economische, politieke en ideologische context.

27 Gilroy (1987: 20-21) bekritiseert trouwens ook de Weberiaanse klasse-benadering.

onderwerp van strijd. Desalniettemin kunnen allen zich vinden in de *colour black*, het medium dat hun gemeenschappelijke ervaring van uitsluiting van *Britain and Britishness* uitdrukt, stelt Gilroy. De 'kleur zwart' is dus een negatief symbool, maar wel één van centrale betekenis voor acties van sociale bewegingen rond het thema 'ras'. Het is op deze wijze dat culturele uitingen een politieke dimensie krijgen. Gilroy constateert dat 'zwarten' vooral op plaatselijk niveau actief zijn. Dit komt deels doordat zij zich identificeren met een bepaalde buurt of andere ruimtelijke eenheid;²⁸ deels ook omdat zij vooral op dit niveau zich te weer stellen tegen stedelijke politieke beheersingssystemen en gemeentelijke instellingen. Gilroy beschouwt hun activiteiten als onderdeel van een nieuwe stedelijke sociale beweging met 'race' als *marker*. Die beweging is niet een collectiviteit als zodanig, maar een groep mensen die een bepaalde politieke ideologie delen - in casu hun verzet tegen de euvelen van racialisering - en een stelsel van waarden en normen voor het leven van alledag.

Het autonomiemodel

Solomos verwijst hierbij naar Ben-Tovim en Gabriel (1979; zie ook 1986a; 1986b; en Gabriel en Ben-Tovim 1978). Deze auteurs onderzoeken al enige jaren aspecten van de politieke participatie van 'zwarten' in het kader van de plaatselijke strijd voor 'raciale' gelijkheid. Zij hebben hun bevindingen neergelegd in een reeks van publikaties, waarvan de meest belangrijke *The local politics of race* is (Ben-Tovim et al. 1986a; zie ook 1986b). Daarin verklaren zij dat een analyse van het economische proces als zodanig weinig verklaringskracht biedt, tenzij de economie wordt gezien als een politieke arena waarin besluiten worden genomen over investeringen en werkgelegenheid die 'raciale' ongelijkheid kunnen versterken (Ibid.: 98-99). Dergelijke besluiten staan tegenover de krachten binnen de arbeidersbeweging of 'antiracisembeweging' die erop uit zijn die ongelijkheden te redresseren. Bij politiek denken Ben-Tovim en de zijnen niet uitsluitend aan formele overheidsinstellingen, al speelt de overheid wel een prominente rol, maar aan institutionele structuren en relaties in het algemeen. De overheid vatten zij op als een stelsel van

28 In dat ruimtelijke aspect onderkent Gilroy trouwens een klassecomponent: wonen zwarten niet in 'typische' arbeidersbuurten?

publieke instellingen, waaronder de landelijke, regionale en plaatselijke besturen en hun ambtelijk apparaat (Ben-Tovim et al. 1986a: 23). Volgens Ben-Tovim en de zijnen moet de overheid worden gezien als een veld van strijd over de verhoudingen van publieke instellingen met organisaties buiten de formele grenzen van de overheid, zoals politieke partijen, antiracisme-organisaties en migrantenorganisaties. Wat die organisaties in de ogen van Ben-Tovim et al. (1986a: 28) zo belangrijk maakt, is dat zij de voertuigen zijn waarmee individuen en groepen zich toegang verschaffen tot de overheid, ook al maken al die organisaties zelf geen deel uit van het overheidsapparaat. Hun strategieën zijn het produkt van een politieke proces. Zij opereren immers in een context van voortdurende 'raciale' ongelijkheid, een situatie die in belangrijke mate wordt gestructureerd door politieke interventies en praktijken. Het is een context waarin elk nieuw beleidsinitiatief niet alleen de uitkomst is van strijd, maar ook de bron voor nieuwe strijd. De strategieën van de organisaties zijn ook het produkt van een ideologisch proces. Binnen die organisaties moet men zich namelijk keer op keer afvragen wat wenselijk, legitiem en effectief is. De posities die zij kiezen, hangen onder andere af van de politieke en (algemene) ideologische situatie. In *The local politics of race* onderscheiden Ben-Tovim en de zijnen een aantal strategieën waarmee 'antiracistische' krachten en hun opponenten de strijd aanbinden. Een weinig bemoedigende strijd blijktbaar, want volgens de auteurs worden *race issues* stelselmatig gemarginaliseerd. Ze stellen dat alleen kwesties met negatieve associaties, zoals het politiebeleid jegens migranten, in de *mainstream* van de Britse politiek worden afgehandeld, maar andere kwesties worden gedelegeerd naar lagere, minder invloedrijke echelons. Lagere overheden nemen die neiging over en delegeren verantwoordelijkheden naar vrijwilligersorganisaties. Zo krijgen migranten en hun zaakwaarnemers de verantwoordelijkheid toevertrouwd om marginaal beleid in hoofdbeleid om te zetten, terwijl zij nauwelijks in een positie verkeren om dat met goed resultaat te volbrengen.

Het gezichtspunt van Eade (1987) staat dichtbij dat van Ben-Tovim en de zijnen. Deze verklaart dat de ontwikkeling van klasse- of etnische solidariteit wordt beïnvloed door krachten die hun oorsprong hebben in het politieke proces. Eade erkent het bestaan van klasse- of etnische banden, maar veronderstelt dat de eisen die groepen aan het politieke systeem stellen, hoofdzakelijk vorm krijgen door de politieke strategieën en praktijken binnen een politieke arena. Zo

constateert Eade dat in de politieke arena bepaalde sociale collectiviteiten als het ware worden geconstrueerd. Leden van plaatselijke gemeenschappen worden aangemoedigd zichzelf te zien als gebruikers van overheidshulpbronnen die door het kiezen van politieke vertegenwoordigers invloed kunnen uitoefenen op de verdeling van hulpbronnen. Politici appelleren daarbij aan 'gemeenschappen' van 'etnische minderheden' die zij echter zelf hebben gecreëerd met steun van de plaatselijke overheid en in samenwerking met 'opbouwwerkers'.

Het arbeidsmigrantenmodel

Solomos verbindt dit model met de namen van Miles en Phizacklea. Deze onderscheiden zich door hun radicale verwerping van het uitgangspunt dat de positie van zwarte migranten is te analyseren in termen van 'race'. In hun ogen is 'race' geen ontologische categorie waaraan handelingsbekwaamheid kan worden toegedicht, maar slechts een wetenschappelijk achterhaalde ideologische constructie. De analyse moet daarom primair gaan over dat ideologische proces van 'raciale' categorisering of racialisering. Dit proces speelt een belangrijke rol bij de plaatsbepaling van arbeidsmigranten in de produktieverhoudingen, en heeft belangrijke gevolgen voor hun toegang tot sociale goederen en diensten. Miles heeft inmiddels een omvangrijk oeuvre op zijn naam staan, ten dele geschreven met anderen, met name Phizacklea (de belangrijkste zijn Miles 1982 en 1989; Miles en Phizacklea 1984). In enkele publikaties komen de politieke activiteiten van migranten expliciet aan de orde (Miles en Phizacklea 1977, 1979 en 1984; Phizacklea en Miles 1980). In hun eerste publikatie over dit onderwerp verklaren Miles en Phizacklea (1977) dat migranten zich niet organiseren op basis van gemeenschappelijke 'zwarte' belangen en dat - gezien de grote onderlinge verschillen - in de nabije toekomst zoiets ook niet te verwachten is. Zij stellen vast dat migranten zich primair langs klasselijnen organiseren. Zij steunen immers politieke partijen overeenkomstig hun klassebelang, en arbeiders onder hen sluiten zich aan bij de vakbeweging. Soms echter vindt politieke actie langs etnische lijnen plaats, maar dat moet volgens Miles en Phizacklea worden gezien als reactie op hun geracialeerde uitsluiting die hun bij de instituties van de arbeidersklasse ten deel valt. In *Labour and racism* (1980) en later in *White man's country* (1984) komen Miles en Phizacklea met een minder rechtlijnige verklaring. Bovendien analyseren zij het

proces van klassevorming en de rol van 'racisme' daarin zorgvuldiger. Zij constateren dat de meeste migranten afkomstig uit het Caribische gebied en het Zuidaziatische subcontinent deel uitmaken van verschillende fracties van de arbeidersklasse; een minderheid maakt deel uit van de ondernemersklasse. Deze verscheidenheid doorkruist de politieke activiteiten van migranten, simpelweg omdat de belangen van de subcategorieën niet volledig samenvallen. De specifieke klassevorming is niet alleen het produkt van het economische proces, maar ook van het ideologische proces van racialisering. Voorzover 'zwarte' migranten deel uitmaken van de arbeidersklasse veroorzaakt dit een nieuwe fragmentatie van de arbeidersklasse. Dit doorkruist eveneens hun politieke activiteiten. In de praktijk organiseren deze migranten zich in eigen gemeenschappen of organisaties, maar de mate waarin varieert per subcategorie. Sommige migranten vallen terug op min of meer traditionele vormen van culturele lotsverbondenheid, die zij nieuw leven inblazen. Die culturele organisaties krijgen aldus een politieke lading en dat zou bij Aziaten meer het geval zijn dan bij Westindiërs. De wijze waarop hun culturen zich ontwikkelen en zij zich politiek uiten heeft al met al in de eerste plaats te maken met de manier waarop de omringende samenleving reageert en hen classificeert.

Verschillen

Tot zover drie varianten van het neomarxistische paradigma. Niettegenstaande de grote mate van overeenstemming, zijn er opvallende verschillen. Die verschillen geven aanleiding tot heftig debat en felle polemiek, zoals onder andere blijkt uit de publikaties van Anthias (1990a en 1990b), Cole (1989), Miles (met name 1984a, 1988 en 1989) en Solomos (1986 en 1988). Scherpshijpers met interesse in de details verwijs ik naar deze literatuur. Hier beperk ik mij tot enkele hoofdpunten.

Ten eerste, *de relatie met de economie*. Gilroy (1987: 23-25) beschuldigt Miles van dogmatisme. Deze laatste zou beweren dat verschijnselen als racisme geworteld zijn in en gereproduceerd worden door specifieke vormen van klassenstrijd. Voorts zou hij de positie van 'zwarten' primair analyseren in termen van hun klassepositie, wat volgens Gilroy in feite neerkomt op het aanwijzen van verschillen tussen de belangen van arbeiders en de kleine burgerij. Gilroy is van mening dat

de 'substantie' *'race'* niet opgelost kan worden in klasse. Hij wijst daarbij op het bestaan van *the Black Community* die een geheel eigen politieke positie inneemt dwars door klasseposities heen. Aan de andere kant gispt Miles (1984a en 1988) het werk van auteurs als Gilroy en Ben-Tovim en diens collega's vanwege het feit dat zij in hun verklaringen het primaat niet bij het economische proces leggen. Zelf ben ik er niet van overtuigd dat sociale verschijnselen per se gerelateerd zijn aan het economische proces. De oplossing van sommige neomarxisten dat sociale verschijnselen 'in laatste instantie' terugvoerbaar zijn op de economie, dus dat er geen noodzakelijk of wetmatig verband is, spreekt mij op zichzelf wel aan, maar laat sommige verschijnselen onverklaard. Zo is de etnische identiteit - gesteld dat hiervan sprake is - onder bijvoorbeeld Turkse arbeidsmigranten in Nederland niet noodzakelijk geworteld in het economische proces. Ze zou best kunnen voortkomen uit de emotionele herkenning van iets dat men van vroeger kent of uit het feit dat men dezelfde taal verstaat. Desondanks geloof ik niet dat de specifieke ontwikkeling ervan volledig begrepen en verklaard kan worden zonder hun economische positie in acht te nemen. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de politieke activiteiten van deze arbeidsmigranten. Daarom heb ik bezwaar tegen redeneringen als die van Ben-Tovim cum suis die suggereren dat politieke processen op zichzelf staan oftewel zuiver autonoom zijn. Hun redenering verschilt in feite niet wezenlijk van die van theoretici over pluralisme (Cf. Solomos 1986: 105).

Ten tweede, *'race' als analytische categorie*. Miles blijft erop hameren dat begrippen als 'ras' en 'rassenverhoudingen' verwijzen naar ideologische constructies. Het zijn *common sense* begrippen zonder wetenschappelijk analytische betekenis. Dus wanneer - naar analogie met klassen - *'Rassen-an-sich'* al niet bestaan, kunnen *'Rassen-für-sich'* helemaal niet bestaan, laat staan dat zij tot politieke actie kunnen komen, zoals Ben-Tovim et al. en vooral Gilroy beweren. Miles vindt het tegenstrijdig om ten strijde te trekken tegen racisme met handhaving van het gewraakte begrip *'race'*. Miles erkent wel dat processen van racialisering interfereren in de politieke activiteiten van geracialiseerden. Gilroy (1987) daarentegen stelt dat *'race'* een politieke categorie is. Hoewel *'race'* op zichzelf geen objectieve basis heeft, kan het onder een bepaald economisch gesternte wel een ideologische en politieke werkelijkheid worden. Net als tussen klassen, kan logischerwijs ook strijd plaatsvinden tussen 'rassen', en het spreekt voor zichzelf dat beiderlei strijd

onderling zijn verweven. Volgens Miles (1984a: 232) kiest Gilroy slechts echter voor deze aanpak omdat deze sympathiseert met een bepaalde vorm van politieke actie. Op deze manier namelijk kan hij bevolkingsgroepen samensmeden die in cultureel en historisch opzicht uiterst heterogeen zijn en uiteenlopende klas-seposities innemen.

Anthias (1990a: 5) voert een ander argument aan tegen het standpunt van Miles. Wanneer 'race' geen analytische categorie is, betoogt zij, dan zou logischerwijs ook het begrip 'ethnic' verworpen moeten worden. Dat verwijst immers evenzeer naar een ideologische constructie. Daar zit wat in. Het is mijzelf opgevallen dat Miles ernaar neigt het concept 'staat' te reïficieren, terwijl de staat volgens hemzelf ook een constructie is. Wellicht vindt hij dat de 'staat' een grotere werkelijkheidswaarde heeft en de institutie 'staat' handelingsbekwaamheid bezit. Ook daar zit wat in. Maar hoe zit het met al diegenen die veronderstellen - ten onrechte wellicht, zou Miles zeggen, maar toch - dat 'race' een werkelijkheid representeert en die vervolgens daarnaar handelen? Een zeer consequente indruk maakt het niet. Ikzelf ben van oordeel dat ook een geconstrueerde werkelijkheid een werkelijkheid is, dus dat concepten als 'race' in beperkte zin als analytische concepten bruikbaar zijn. We moeten ons echter blijven afvragen hoe en waarom het komt dat mensen denken en handelen in termen van 'race', dus hoe processen van racialisering zich voltrekken.

Ten derde, *reductie van etniciteit*. Gilroy (1987: 217-219) merkt over cultuur op dat het geen gefixeerd en ondoordringbaar kenmerk van sociale relaties is. Culturen veranderen en ontwikkelen in een historisch proces, waarbij culturele elementen van hun oorsprong losraken en nieuwe betekenis krijgen. De culturen van *black Britons* - dit begrip verdoezelt trouwens de culturele heterogeniteit van deze categorie - zijn bijgevolg syncretisch van aard, komen voort uit verschillende en tegengestelde elementen. Gilroy situeert het proces van cultuurverandering in het krachtenveld tussen de polen van onder- en overontwikkeling, periferie en centrum. Centraal in zijn analyse staat het repertoire van culturele elementen dat wordt aangewend ter versterking van onderlinge solidariteit en als middel bij de politieke organisatie tegen 'raciale' uitsluiting. De categorieën waar het hierbij om

gaat, vat hij samen onder de noemer *black community*.²⁹ Dit is een tamelijk vage, slecht gedefinieerde aanduiding voor een in etnisch opzicht heterogene collectiviteit. Gilroy besteedt met opzet weinig aandacht aan specifieke etnische factoren, omdat hij wil vermijden de politieke definities en het verklarende kader van de *new right* te ondersteunen. Hoe problematisch deze strategie echter is blijkt onder andere uit de scherpe kritiek van Modood (1988) op de reductie van 'Aziatische etniciteit' tot 'zwarte identiteit'.³⁰

Ben-Tovim et al. leggen een ietwat ander accent, maar hun benadering komt in grote lijnen neer op die van Gilroy. Zij signaleren in de beleidsvorming een neiging om de 'etnische cultuur' te benadrukken, met name de veronderstelde curieuze, exotische, vreemde en pathologische kenmerken ervan (1986: 57-61). Daar percipieert men 'raciale minderheden' als 'etnische minderheden' met *colour* als één dimensie van etniciteit. Voor Ben-Tovim et al. zijn niet de eventuele culturele verschillen zelf relevant, maar de manier waarop de omringende samenleving ermee om gaat. Kortom, zowel Gilroy als Ben Tovim et al. zijn in feite uitsluitend geïnteresseerd in de ontwikkeling en betekenis van etniciteit voorzover dat een produkt is van processen in de Britse samenleving.

In verschillende publikaties wekken Miles et al. eveneens de indruk etniciteit te willen reduceren tot een produkt van externe factoren (Miles en Phizacklea 1984: 167-168; zie ook Phizacklea en Miles 1980). Indiërs en Pakistani kwamen naar Groot Brittannië met sterke, positief gewaardeerde culturen die het Britse kolonialisme konden weerstaan. Miles en Phizacklea benadrukken dat deze culturen een traditie van opstand tegen het kolonialisme bevatten. 'Racisme' en discriminatie hebben die culturen zo beïnvloed dat zij bases zijn geworden voor positieve individuele en collectieve identiteiten, en voor politiek en cultureel verzet.

Zij en andere schrijvers signaleren dus continuïteit in de etnische ontwikkeling van migranten in het land van herkomst en in Groot Brittannië. Op zichzelf is dit juist. Ik vind het wel wat beperkt en eenzijdig om die ontwikkeling uitsluitend te situeren in landen die onder een koloniaal regime hebben geleden en ze te interpreteren als onderdeel van politiek verzet. Niet alle migranten komen uit

29 Cole (1989: 127) doet dit op vrijwel identieke wijze.

30 Dit herinnert aan de bezwaren die bijvoorbeeld van Turkse of Joegoslavische zijde in Nederland worden aangevoerd tegen de politieke inlijving in de categorie van 'zwarten'.

voormalige koloniale gebieden; sommigen zijn afkomstig uit landen die zelf een koloniaal verleden hebben.³¹ Bovendien is het zeer de vraag of in die koloniale gebieden altijd sprake was van één of andere vorm van verzet. Er waren ook onderdanen die zich schikten naar de koloniale omstandigheden of zelfs uitermate loyaal aan de overheerser waren. In *Racism and migrant labour* is Miles (1982: 44-71) genuanceerder. Hij verzet zich tegen degenen die etnische groepen uitsluitend definiëren als produkt van processen van zelfidentificatie. Steunend op inzichten van cultureel antropologen zoals Wallman stelt hij dat etniciteit een reactie is op de sociale omgeving. Vervolgens pleit hij voor opwaardering van de notie van 'etnische groep',³² althans voorzover het gaat om de erkenning van het bestaan van een gevoel van identiteit onder een groep mensen die hun culturele verschillen met anderen blijvend willen erkennen. Een dergelijke etnische-groepsvorming beïnvloedt politiek en ideologisch de manier waarop klassenconflicten worden uitgevochten. Miles staat niet afwijzend tegenover een *sociology of ethnic relations*, mits die etnische verhoudingen niet worden geplaatst *tegenover* klassenverhoudingen. Dat gebeurt al te vaak wel, zoals onder andere blijkt uit het invloedrijke boek *Ethnicity* van de pluralisten pur sang Glazer en Moynihan (1975).³³ Hoe precies de aard van de relatie is tussen klasse en etniciteit vormt voor Miles een programma van onderzoek. Dit gezichtspunt spreekt mij wel aan, al wil ik ervoor waken etniciteit een zuiver instrumenteel karakter te geven en ze te ontdoen van emotionele en affectieve aspecten.

31 In de Nederlandse context kunnen we daarbij onder andere denken aan Turkije, of althans aan diens voorganger: het Ottomaanse rijk.

32 Voor de goede orde: Miles vat etnische groep niet op als equivalent van 'raciale' groep. Wel erkent hij dat etnische en 'raciale' categorisering gelijktijdig kunnen plaatsvinden.

33 In de Nederlandstalige literatuur is Roosens (1982) een goed voorbeeld. Hij beschouwt de vorming van etnische groepen echt als een *alternatief* voor de vorming van klassen.

De hier besproken theoretici pretenderen uitspraken te doen van algemene geldigheid. Hun theoretische inzichten zijn echter ontwikkeld op basis van één specifiek empirische voorbeeld, te weten Groot Brittannië. Dat blijkt onder andere uit hun aandacht voor processen van racialisering, de reïficatie van 'ras', enzovoorts. In een eerdere publikatie wees ik al op deze *bias* (Rath 1988c). Nederland heeft evenwel een andere geschiedenis, kent andere immigratieprocessen, is politiek anders gestructureerd, kenmerkt zich door de afwezigheid en zelfs afkeer van discussie over 'rassen', en nog meer. Kortom, er doen zich in Nederland - tot op zekere hoogte - andere politieke, economische en ideologische processen voor. De consequentie is verstrekkend. Deze gezichtspunten kunnen niet klakkeloos op de situatie in Nederland worden toegepast. Geen van de hier besproken schrijvers toont zich bewust van de specificiteit - en bijgevolg van de beperktheid - van hun gezichtspunt, met uitzondering van Hall (1980a) en Miles (1989: 111-121; zie ook Miles en Dunlop 1986 en 1987; Miles en Muirhead 1986). Vermoedelijk hechten zij geen vreselijk groot belang aan het zoeken naar verklaringen voor processen in andere sociale formaties dan de Britse. Dat is echter wel mijn doel.

3.3 VERDELINGSPROCESSEN EN DE CONSTRUCTIE VAN PROBLEEMGROEPEN

De dialectiek van algemene en specifieke processen

Laat ik wat dieper ingaan op de universaliteit van bepaalde sociale processen. De verschillende Westeuropese landen vertonen veel overeenkomsten. In alle landen domineert ongeveer dezelfde produktiewijze en vindt een min of meer vergelijkbare strijd plaats over de verdeling van goederen en diensten. Met de ontwikkeling van de verzorgingsstaat is die verdeling van schaarse bronnen niet meer een zaak van het 'particuliere initiatief' alleen, maar vooral ook een van de overheid. In alle landen is zij doorgedrongen in het maatschappelijke leven op een schaal die eerder in de geschiedenis van vrije democratieën niet is voorgekomen. Mede met het doel de kapitalistische produktiewijze te continueren, stuurt en structureert de overheid maatschappelijke ontwikkelingen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit haar interventies met betrekking tot de naoorlogse immigratie en de gevolgen

daarvan (Cf. Hammar 1985). Overal in West-Europa vond op grote schaal immigratie plaats, vooral - maar niet uitsluitend (Cf. Miles en Satzewich 1990: 339-347) - van (arbeids)migranten uit voormalige koloniale gebieden en uit mediterrane landen. De overheid had hierin vaak een actief - dat wil zeggen: wervend en regulerend - aandeel direct ten dienste van het bedrijfsleven. De dominante produktiewijze stond onder druk en kon slechts worden beveiligd door de inpassing van arbeidsmigranten in specifieke economische posities, met name dáár waar tekorten waren. Later, toen de conjunctuur terugliep en bleek dat deze arbeidsmigranten van structureel belang waren voor de economie en toen bovendien bleek dat degenen die desondanks economisch overtollig waren, niet terugkeerden, herzagen de respectievelijke overheden hun verhouding met deze migranten: zij verheven de specifieke categorieën tot doelgroepen van nieuw beleid.³⁴ Nieuwe politieke actoren en bewegingen deden voorts hun intrede in de politiek en nieuwe issues doken op, en wederom intervenieerde de overheid (Cf. Layton-Henry 1990). Tot de maatregelen bedoeld om de plaats van migranten in het politieke besluitvormingsproces aan te duiden en te structureren, horen het verlenen van kiesrecht aan migranten die wel ingezetenen zijn maar geen staatsburgers, en het creëren van speciale adviesorganen. Aan de andere kant veranderde de politieke arena ook doordat racistische of xenofobe partijen zich toegang verschafften of dat dreigden te doen. Deze ontwikkelingen zijn in elk Westeuropees land terug te vinden.

De vele overeenkomsten suggereren dat er algemene processen in het spel zijn, die algemene theoretische verklaringen behoeven. Maar het beeld is niet compleet. Er zijn ook belangrijke verschillen, vooral bij de specifieke uitwerking van deze algemene processen. Zo varieert de respons van de gevestigde partijen op de opkomst van racistische of xenofobe bewegingen. In Engeland trachtten met name de Tories het National Front de wind uit de zeilen te nemen door in hun programma politieke punten op te nemen die met de eisen van het NF overeenkomst vertoonden (Van Donselaar en Van Praag 1983: 20-25). In

34 In de Bondsrepubliek en Zwitserland, bijvoorbeeld, ging de overheid er lange tijd van uit dat arbeidsmigranten slechts tijdelijk in het land verblijven, namelijk zolang hun aanwezigheid functioneel is voor het economische proces. Pas heel recent komt hierin (althans in Duitsland) een kentering.

Nederland waren 'fatsoenlijke' partijen wat dit betreft wat terughoudender. Zo ook varieert de behandeling van migranten als politiek subject. Zweden verleende al in 1975, na een parlementaire procedure die ongeveer één jaar duurde, het actieve en passieve kiesrecht op plaatselijk en regionaal niveau aan niet-Zweden; Nederland verleende eind 1985 alleen het plaatselijk kiesrecht aan niet-Nederlanders en wel na een tien jaar durende procedure; België, Frankrijk of Duitsland voeren nog steeds debat over deze kwestie, hoewel het politieke klimaat tamelijk restrictief is; en Groot-Brittannië, tenslotte, doet het tegenovergestelde: veel migranten hadden als *British subjects* reeds het kiesrecht maar door hun aanspraak op het Britse staatsburgerschap te verkleinen heeft dit land bepaalde categorieën migranten de facto het kiesrecht ontnomen (Rath 1990e). Een ander voorbeeld: Nederland heeft de afgelopen twee decennia de vorming van eigen organisaties aangemoedigd, onder andere door subsidiëring, terwijl Frankrijk en Duitsland in vrijwel dezelfde periode de vorming van zulke organisaties ontmoedigden.³⁵ De bundel van Layton-Henry (1990) en de zijnen biedt op dit punt een meer volledig overzicht. Zoveel is duidelijk: de grote mate van overeenstemming ten spijt, varieert de reactie op de aanwezigheid van migranten naar tijdstip, inhoud en betekenis.

Dit is een belangrijke constatering. De consequentie is namelijk dat een alomvattende, algemene theorie niet volstaat om te begrijpen en te verklaren wat er in een bepaald land aan de hand is. Ik moet dus, uitgaande van zo'n algemene theorie, op zoek gaan naar historisch specifieke verklaringen. Auteurs zoals Hall (1980a; zie ook 1989: 917), Miles (1989) en Bovenkerk, Miles en Verbunt (1990) wijzen met nadruk op de samenhang of dialectiek tussen algemene en specifieke factoren en processen. Zij verwijzen hierbij naar de inleiding van de *Grundrisse* van Marx (1973: 85), geschreven in 1857-1858. Een ingewikkeld stuk, maar volgens de exegeten bedoelde Marx dat in alle produktiewijzen en bijbehorende sociale formaties dezelfde maatschappelijke verhoudingen en processen terug zijn te vinden, met dien verstande dat die verhoudingen en processen zich in een steeds andere, historisch specifieke vorm manifesteren. Het is die specificiteit die ons werkelijk iets leert over maatschappelijke verhoudingen. Hall (1989: 917) zegt

35

Het beleid in deze landen is de laatste jaren wel wat versoepeld.

het op zijn eigen manier aan de hand van een concreet voorbeeld. Volgens hem bestaat er niet één racisme, maar vele modaliteiten daarvan: "Maar steeds wanneer we racisme aantreffen, ontdekken we dat het historisch specifiek is en wel voor de periode, de cultuur en het maatschappijtype waarin het voorkomt. *Dit* onderscheid, specifiek voor het moment, moet men analyseren. Als we het over de concrete maatschappelijke werkelijkheid hebben, dienen we dus niet te spreken over racisme, maar over racismen."³⁶ In dit boek probeer ik iets te weten te komen over de situatie in één specifieke sociale formatie: Nederland. Wat zijn de algemene processen die in de Nederlandse samenleving tot uitdrukking komen? Laat ik de theorie stap voor stap uiteenzetten.

Politieke en ideologische processen van insluiting en uitsluiting

Volgens de marxistische theorie ligt de verdeling van produktiemiddelen ten grondslag aan het proces van klassevorming. Een kenmerk van de kapitalistische produktiewijze is dat de produktiemiddelen ongelijk verdeeld zijn: een beperkt deel van de bevolking heeft toegang tot die produktiemiddelen, terwijl de rest op verschillende manieren is uitgesloten. De vorming van een klassendichotomie van 'bezitters' en 'niet-bezitters' ligt in de rede, maar hedendaagse marxisten wijzen zo'n conceptie als simplistisch van de hand (zie Bovenkerk et al. 1990: 484; Hall 1980a: 312-313); ze is hooguit in abstracte zin bruikbaar. Elke sociale formatie kent immers uiteenlopende klasseposities: 'grote' en 'kleine' kapitalisten, geschoolde en ongeschoolde arbeiders, loonarbeiders, het 'reserveleger' van werkloze arbeiders, enzovoort. *Welke* posities er zijn, volgt uit het productieproces; maar *wie* die posities innemen - of anders gezegd wie tot welke positie toegang heeft - is een kwestie van sociale verdeling. Die verdeling is uiteraard afhankelijk van de beschikbaarheid van posities aan de ene kant en individuele kwaliteiten aan de andere kant. In de praktijk echter zijn die individuele kwaliteiten (zoals niveau van onderwijs) maatschappelijk begrensd. Er zijn bovendien nog talrijke andere dimensies van menselijk onderscheid die het distributieproces doorkruisen. Zo

36 Hall en Miles verschillen van mening over de vraag wat de reikwijdte is van dit soort beweringen. Hall rekent tevens vormen van 'neoracisme', dus ook categorisering op grond van culturele kenmerken, tot de modaliteiten van racisme. Miles (1989: 64-65) opteert, mijns inziens terecht, voor een beperkter definitie. Verderop in deze paragraaf ga ik hier dieper op in.

beschouwen velen geslacht als belangrijk onderscheidend criterium, met als gevolg dat mannen en vrouwen verschillende toegang hebben tot economische posities en zelfs dat er 'typische' mannen- en vrouwenberoepen zijn aan te wijzen. Er bestaan dus zonneklaar onderscheidingen die het niveau van het individu overstijgen en die een rol spelen bij de toedeling van sociale goederen en diensten.

Het verdelingsproces valt analytisch uiteen in de deelprocessen van *insluiting* en *uitsluiting*. Daarvan is sprake wanneer bepaalde sociale groepen ongelijke toegang hebben tot sociale goederen en diensten of wanneer bepaalde groepen ongelijk in de klassenhiërarchie zijn vertegenwoordigd (Miles 1989: 77-78). Let wel, het gaat hier om ideaaltypisch tegengestelde processen. In de praktijk zijn allerlei tussenvormen denkbaar. De processen van in- en uitsluiting spelen zich niet alleen af op *materieel niveau*, maar ook op *ideologisch niveau*. Bij ideologieën gaat het om de manier waarop mensen zich een beeld vormen van de wereld om zich heen en de gebeurtenissen daarin. Een belangrijk onderdeel van dat proces is het maken van onderscheid tussen individuen. Door zulk onderscheid te maken brengen mensen individuen in categorieën onder die in een bepaalde verhouding tot elkaar staan. Op die manier construeren mensen ideologisch een sociale hiërarchie van onderscheidbare collectiviteiten die een verschillende mate van toegang hebben tot schaarse goederen en diensten. Dit ideologische proces interfereert in de praktijk van in- en uitsluiting en dus ook in de verdeling van produktiemiddelen. Het oefent daarom invloed uit op de vorming en reproductie van klassenverhoudingen en de reproductie van de kapitalistische produktiewijze. Ik beweer overigens niet dat er een monocausale relatie bestaat tussen ideologische processen en processen van in- en uitsluiting. Er zijn meer determinanten die de praktijk van sociale verdeling bepalen. Evenmin beweer ik dat intenties wezenlijk zijn. Het is zeer goed denkbaar dat ogenschijnlijk insluitende maatregelen door hun exclusiviteit een uitsluitende werking hebben. In al deze processen is de rol van de overheid van eminente betekenis, zoals met name Bovenkerk, Miles en Verbunt (1990) en Miles (1989: 111 e.v.) naar voren brengen. Ik zal dit toelichten.

De rol van de overheid en de constructie van de imaginaire gemeenschap

Binnen de kapitalistische produktiewijze heeft de vorming van klassen historisch

plaatsgevonden binnen afgrensbare ruimtelijke en politieke eenheden: natie-staten. De vorming van natie-staten komt voort uit het streven een bevolking die ideologisch als cultureel onderscheidbare van andere wordt voorgesteld, af te grenzen van andere in een bepaald territorium onder een overkoepelend gezag. Dat wordt bereikt door geweldsuitoefening of door onderhandelingen met evenknieën en gaat gepaard met de creatie van mythen over de historische oorsprong en traditie om de insluiting van die bevolking te rechtvaardigen. In zulke natie-staten vertegenwoordigt de overheid het overkoepelende gezag. Deze ontwikkelt strategieën om de continuering van de produktiewijze te garanderen en om het territorium van de natie-staat te verdedigen. Zij neemt daarbij de taak op zich om te bemiddelen in klassenconflicten en om de grenzen van de natie te beschermen, wat mede mogelijk is door haar monopolie over geweld, zoals tot uitdrukking komt in instituties zoals het rechtssysteem, het leger en de politie.

Onder welke ideologische vlag gebeurt dat? In elke natie-staat bestaat een bepaalde mate van nationaal bewustzijn en een streven naar politieke souvereiniteit. In sommige gevallen manifesteren die zich in extreme vormen van chauvinisme, maar dat is niet noodzakelijk. Wel ervaart men overal een gevoel van lotsverbondenheid en gemeenschap met en toebehoren aan een collectiviteit van beperkte omvang. Op zichzelf is deze lotsverbondenheid opmerkelijk, omdat men onmogelijk *face-to-face* contacten kan hebben met alle leden van de natie, laat staan dat men persoonlijke relaties kan onderhouden met allen. Anderson (1983) spreekt in dit verband daarom van een *imagined community*, een imaginaire of verbeelde gemeenschap. De ontwikkeling van zo'n imaginaire gemeenschap en een daarmee onlosmakelijk verbonden nationalistische ideologie zijn volgens hem gerelateerd aan - maar niet gedetermineerd door - de opkomst van het kapitalisme, in het bijzonder de opkomst van wat hij noemt *print-capitalism*, dat is de groot-schalige verspreiding van drukwerk in de eigen taal. Revolutionaire economische veranderingen, met name de koloniale expansie, sociale en wetenschappelijke ontdekkingen en de ontwikkeling van snelle communicatiesystemen stimuleerden mensen om te reflecteren over zichzelf en anderen.³⁷ In dat proces gaf men aan be-

37 Anderson (1983) beredeneert dat met name de commerciële exploitatie van de boekdrukkunst een aantal fundamentele culturele concepties op losse schroeven zette. Een groeiende groep mensen kreeg immers de mogelijkheid om gedachten over henzelf en hun relatie

paalde culturele kenmerken, zoals taal, religie of anderszins, betekenis als zijnde attributen onlosmakelijk aan de eigen 'natie' verbonden. Deze identificatie werd gesanctioneerd door de oprichting van de natie-staat met eigen vormen van burgerschap, politieke representatie en (overheids)instellingen. De constructie van een imaginaire gemeenschap - politiek tot leven geroepen door de oprichting van de natie-staat - is in zoverre curieus dat de leden van *alle* sociale klassen de opvatting delen dezelfde identiteit en dezelfde belangen te hebben. De leden van de arbeidersklasse delen iets met leden van de bourgeoisie en gaan zelfs zover zich in bepaald opzicht met hen te vereenzelvigen. De gedachte komt tot leven dat de natie-staat een belangengemeenschap is. Volgens Miles (1989: 115) zijn deze processen veelal in het voordeel van de dominante klasse. Ik sluit dat niet uit, maar maak wel bezwaar tegen de suggestie dat de constructie van een imaginaire gemeenschap uitsluitend uit die klasse voortkomt.

Hoe is de toegang tot die imaginaire gemeenschap geregeld? Welnu, mensen markeren grenzen tussen degenen die wel en niet behoren tot de imaginaire gemeenschap door betekenis te geven aan bepaalde menselijke kenmerken. In onze wereld van natie-staten is bijvoorbeeld grote betekenis gegeven aan de juridische status van 'staatsburger'. Het staatsburgerschap is een uniek en schaars goed dat men automatisch verwerft bij geboorte, en dat toegang geeft tot bevoorrechte posities, zoals die van participant in het politieke systeem van de betreffende staat.³⁸ Het staatsburgerschap is evenwel meer dan een juridisch attribuut, zoals blijkt uit de procedure van een 'vreemdeling' die zich wil laten naturaliseren. Hij of zij zal niet alleen moeten voldoen aan een reeks van tech-

met anderen uit te wisselen. De behoefte om dat te doen groeide naarmate men als gevolg van kapitalistische expansie meer contacten kreeg met anderen en binnen Europa nationalistische bewegingen opkwamen die ijverden voor politieke souvereiniteit. In de tweede helft van de negentiende eeuw hebben vooral leden van nieuwe bourgeoisie geprofiteerd van de "filologisch-lexicografische revolutie". Door in te spelen op nationalistische sentimenten creëerden zij een ideologie van eenheid en lotsverbondenheid: de *imagined community*. Zo maakten zij de weg vrij om hun eigen economische belangen maximaal te dienen.

38 Voor de goede orde: ik heb het hier nog steeds over moderne Westeuropese staten. Hoewel niet-staatsburgers talrijke rechten hebben en van allerlei voorzieningen kunnen profiteren blijven niettemin essentiële verschillen bestaan tussen staatsburgers en niet-staatsburgers. In Nederland is dat voor wat betreft de wet- en regelgeving gedetailleerd uitgezocht door Beune en Hessels (1983) en Clermonts, Groenendijk en Havinga (1990).

nische vereisten (zoals leges), maar zal vooral indicaties moeten geven van zijn of haar 'inburgering'. De gevestigde leden van de natie-staat (in casu de overheid) bepalen daarvoor eenzijdig de criteria en laten zich hierbij leiden door de mate waarin zij hun natie willen afschermen. In Nederland wordt de 'inburgering' vagelijk getoetst aan de hand van iemands vaardigheid in de Nederlandse taal (Heijs 1989). Elders is men soms soepeler, maar meestal aanmerkelijk strenger (zie De Rham 1990). In het leven van alledag leggen 'gewone' burgers op hun eigen manier criteria aan om te bepalen wie 'echt' tot de imaginaire gemeenschap behoort. Hoe betrekkelijk het juridisch lidmaatschap van de staat dan is, bleek uit een tragisch incident in april 1983. Een tot Nederlander genaturaliseerde Turk schoot zijn pistool leeg op de bezoekers van een Delfts café, nadat die hem in een woordenwisseling hadden toegevoegd dat hij weliswaar *Nederlander* was, maar nog geen *Hollander*. De imaginaire gemeenschap heeft, kortom, zoals Miles (1989: 114) het uitdrukt, verschillende centrale *signifiers* en *unifiers*.³⁹ Niet alleen juridische kenmerken fungeren als zodanig, maar ook culturele kenmerken zoals taal, religie of gedragingen, of - zoals in sommige gevallen - fenotypische kenmerken.⁴⁰ De constructie van de imaginaire gemeenschap en ipso facto ook van categorieën die daarbuiten vallen, verloopt niet volgens een vaststaand stramien: inhoud en intensiteit veranderen tot op zekere hoogte voortdurend.

Neem het voorbeeld van de internationale arbeidsmigratie (Cf. Miles *ibid.*: 116 e.v.). Ofschoon de verschillende sociale klassen bestaan binnen de context van een specifieke natie-staat, bewegen kapitaal en arbeid zich in toenemende mate internationaal. De nationale grenzen vormen obstakels voor die mobiliteit. Dat blijkt met name wanneer de kapitaalsaccumulatie binnen een bepaalde natie-staat

39 Er zijn in de Nederlandse natie-staat dus tenminste vier verschillende ideaaltypische categorieën mensen aan te wijzen. Ten eerste, de categorie mensen die het Nederlandse staatsburgerschap hebben en beschouwd worden als lid van de verbeelde gemeenschap van de Nederlandse natie: inheemse Nederlanders. Ten tweede, degenen die Nederlands staatsburger zijn, maar desondanks niet automatisch worden beschouwd als lid van de gemeenschap: wellicht Surinamers en Antillianen. Ten derde, degenen die weliswaar geen Nederlands staatsburger zijn, maar wel worden beschouwd als lid van de gemeenschap (tot het tegendeel wordt aangetoond): wellicht Belgen of Amerikanen. En ten vierde, degenen die noch Nederlands staatsburger zijn noch worden beschouwd als lid van de gemeenschap: de rest van de wereld.

40 Heijs bereidt een proefschrift voor waarin hij in detail analyseert welke kenmerken in Nederland bij naturalisatie die grensmarkerende betekenis hebben gekregen.

dreigt te stagneren door een tekort aan bepaalde arbeidskrachten. Mobiliteit wordt dan wenselijk, ja zelfs noodzakelijk geacht. In zo'n geval komt de overheid voor de vraag te staan in hoeverre en op welke manier zij het tijdelijke of permanente verblijf van arbeidskrachten uit andere natie-staten zou moeten reguleren. In feite gebeurde dit in de jaren vijftig en zestig, toen de Nederlandse overheid zich actief ging bemoeien met de werving van 'gastarbeiders'. De vraag of 'gastarbeiders' deel uitmaakten van de imaginaire gemeenschap kwam destijds hooguit zijdelings aan de orde; ze gingen immers toch weer terug. Toen in de loop van de jaren zeventig de 'lege plekken' aan de onderkant van de arbeidsmarkt meer dan gevuld waren, en er een overschot aan ongeschoolde arbeidskrachten dreigde, werd de handelwijze van de overheid contradictoir. Toen kwam ook duidelijker aan het licht dat 'gastarbeiders' niet a priori werden gezien als leden van de imaginaire gemeenschap. Later zou de overheid een samenhangend 'integratiebeleid' ontwikkelen, maar in eerste instantie legde ze de immigratie aan banden. In 1973 zette ze de wervingsprogramma's stop en in 1979 stelde ze de *Wet arbeid buitenlandse werknemers* in werking die de uitsluiting van arbeidskrachten uit vreemde natie-staten effectueert. Krachtens deze wet worden zij slechts dan (tot de arbeidsmarkt) toegelaten wanneer het productieproces - naar het oordeel van de overheid en werkgevers - hun tewerkstelling vergt. Hier geldt iemands staatsrechtelijke status als *signifier* voor zijn of haar in- of uitsluiting van de Nederlandse arbeidsmarkt en indirect het Nederlandse grondgebied. De overheid vervult deze regulerende rol niet altijd overeenkomstig de korte-termijnbelangen van de werkgevers, getuige de vergeefse pogingen in 1989 om nieuwe wervingsprogramma's van Spaanse en Portugese vaklieden op te zetten. Eén van de redenen in dit specifieke geval waarom de overheid geen gehoor gaf aan de verzoeken van werkgevers, was de vrees het 'minderhedenvraagstuk' te compliceren.⁴¹ Er waren klaarblijkelijk nog andere *signifiers* in het geding die specifiek betrekking hebben op 'etnische minderheden'. Uit dit historische voorbeeld komt zonneklaar naar voren hoezeer de overheid binnen de natie-staat intervenueert in de toewijzing van klasseposities en dat zij zich daarbij laat leiden door economische, politieke en ideologische overwegingen. Verderop ga ik hier uitgebreid op in.

41 Recentelijk gaf de regering wel toestemming voor de tijdelijke tewerkstelling van Joegoslavische metaalarbeiders.

Bij de categorie van arbeidsmigranten kan de overheid tamelijk direct en dwingend hun plaats in het economische proces reguleren. Bij andere categorieën zijn die mogelijkheden kleiner en is bijgevolg het risico groter dat contradicties ontstaan met het economische proces. Dat op zichzelf weerhoudt de overheid niet om eventuele interventies te overwegen of zelfs uit te voeren, zoals blijkt uit de voorbeelden van de immigratie van Indische Nederlanders, Surinamers en Antillianen. Deze onderdanen van het Koninkrijk der Nederlanden kwamen naar Nederland om overwegend familiale of politieke redenen of om te studeren. Rijdsdijk (1985a en 1985b) toont aan dat de Nederlandse overheid probeerde 'inheems gewortelde' Indische Nederlanders van migratie af te houden. Van Amersfoort (1987b: 481) laat zien hoe de Nederlandse overheid serieus overwoog om het staatsburgerschap van Surinamers te devalueren om zo hun migratie te voorkómen. Koot (1986: 15) schrijft dat meer recent de VVD en klein rechts wettelijke maatregelen eisten om de immigratie van Antillianen tegen te gaan. In de laatste twee gevallen zijn de overwegingen zeer waarschijnlijk mede ingegeven door de neergang van de conjunctuur. Ofschoon deze gevallen nader zouden moeten worden onderzocht,⁴² lijkt de conclusie voorlopig gewettigd dat deze migranten niet automatisch deel uit maken van de imaginaire gemeenschap van de Nederlandse natie. Dit ideologische standpunt gaf aanleiding hun komst politiek te betwisten, al naargelang de (gepercipieerde) economische belangen.

Ik heb het tot dusver alleen gehad over de mogelijkheid tot vestiging in Nederland. Maar gevestigde migranten zijn evenzeer voorwerp van dit soort processen, al verandert de aard ervan. Het gaat bij hen immers niet zozeer om de vraag of zij moeten worden toegelaten tot het grondgebied van de gemeenschap en zo ja op welke voorwaarden, maar om de vraag welke plaats zij zouden moeten innemen in de samenleving en hoe dit moet worden bereikt. Het hoeft nauwelijks betoog dat de overheid ook in dit verdelingsproces intervenueert.

Wanneer ik het hier heb over de 'overheid', of de 'staat', bedoel ik een in-

42 Schuster gaat in zijn proefschrift uitgebreid in op de rol van de overheid bij de immigratie van ex-koloniale migranten (Indische Nederlanders, Surinamers en Antillianen) en arbeidsmigranten.

stitutioneel complex dat tenminste omvat het openbare bestuur (inclusief vertegenwoordigende organen), het ambtelijk apparaat, de rechterlijke macht, politie en leger (Bovenkerk et al. 1990: 479-480). Dit complex vertegenwoordigt in de natie-staat het overkoepelende gezag en verkeert in de positie om in belangrijke mate richting te geven aan sociale processen. Ik maak hierbij drie opmerkingen.

Ten eerste, dat de overheid geen monolithisch apparaat is, een moloch die heerst en waakt over haar onderdanen. Integendeel, de ambtenarij en het parlement bestaan uit mensen uit allerlei geledingen van de bevolking die de meest uiteenlopende banden onderhouden met diezelfde bevolking. Binnen dit grote apparaat kunnen zich contradicties voordoen, soms parallel aan de eerder genoemde contradicties tussen het optreden van de overheid en de ontwikkeling van de economie, soms onafhankelijk daarvan. Sommige contradicties zijn als het ware in het bureaucratische systeem ingebakken, bijvoorbeeld doordat verschillende departementen verschillende belangen dienen; andere worden door het optreden van ambtenaren of belangengroepen in het leven geroepen. Het overheidsbeleid is bijgevolg vaak het resultaat van interne strijd en compromisvorming. Een ander gevolg is dat de overheid soms tegenstrijdige beslissingen neemt en niet altijd met een eenduidig standpunt naar buiten treedt. Het spreekt voor zichzelf dat dit repercussies heeft voor het verloop van politieke en ideologische processen.

Ten tweede, dat de overheid dergelijke processen niet determineert. Jazeker, de overheid kan door de mogelijkheden die zij heeft - wetten, maatregelen, subsidies, straffen - de uitkomsten in belangrijke mate structureren, maar daar is alles mee gezegd. Individuen of groepen kunnen zich aan de bemoeienis van de overheid onttrekken, of - wat vaker gebeurt - de strijd aangaan om een andere politieke of ideologische uitkomst te bewerkstelligen. De overheid en de samenleving staan zogezegd tot elkaar in dialectische verhouding.

Ten derde, zoals ik in paragraaf 3.2 al vaststelde, heeft de overheid een grote mate van 'autonomie'. Net zomin als de 'heersende klasse' de uitkomst van politieke en ideologische processen determineert, is de overheid de hoedster van het kapitaal. In een westerse democratie kunnen ook de andere klassen invloed uitoefenen op de politieke agenda.

Een voorbeeld daarvan zijn de zogeheten 'Turkenrellen' in augustus 1972 in

de Rotterdamse Afrikaanderwijk. Inheems Nederlandse buurtbewoners vonden dat hun imaginaire gemeenschap werd ontregeld door de 'massale' komst van vreemdelingen. Naar aanleiding van de rellen verbeterde de gemeentelijke overheid de huisvesting van 'gastarbeiders' drastisch - iets waar hun belangenorganisaties jaren vergeefs voor hadden gepleit. Door het voornemen om 'gastarbeiders' te spreiden sanctioneerde de gemeente echter ook het idee dat zij 'probleemgroepen' zijn. Dat het problematiseren van migranten niet noodzakelijk in het belang is van 'het kapitaal' blijkt ook uit de reacties van werkgevers op de rellen tussen Twentenaren en Italianen en Spanjaarden in 1961, een periode van ongebreidelde economische expansie. Toen probeerden de werkgevers een bemiddelende rol te spelen. Groenendijk (1990: 74) vermoedt dat de opvallend gematigde houding van de werkgevers is ingegeven door "hun nijpende behoefte aan arbeidskrachten en door de angst dat de rellen verdere werving negatief zouden beïnvloeden".

De ideologische constructie van probleemgroepen

Dan wil ik nu nader ingaan op de werking van ideologische processen en op samenhang daarvan met politieke processen. Sociale verhoudingen, zoals die tussen en binnen klassen, komen tot leven door middel van het proces van *ideologische representatie*. Dat proces verwijst naar de manier waarop mensen zich de sociale wereld en de sociale processen daarin voorstellen en hoe zij zich een gevoel eigen maken van hoe de dingen 'werkelijk' zijn (Miles 1989: 70). Het heeft een tegenhanger in de vorm van *politieke representatie*, die betrekking heeft op de praktijken en instituties waarin klassenverhoudingen en ideologische verhoudingen zich manifesteren. Het bestaan van allerlei praktijken en instituties beïnvloedt trouwens op zijn beurt weer het ideologische proces. Wanneer over migranten wordt gesproken als mensen die eigenlijk in de politiek zouden moeten participeren, maar wier 'andere' cultuur moeilijk is te verenigen met die van inheemsen, en men tevens van mening is dat die 'eigenheid' moet worden gerespecteerd, dan ligt de oprichting van aparte politieke instellingen min of meer voor de hand. Het bestaan van zulke instellingen vloeit voort uit de ideologische voorstellingen en tegelijkertijd bevestigt het die. Dat heeft weer implicaties voor het verdere verloop van het ideologische proces, enzovoorts. De complexiteit van

het verschijnsel indachtig, concentreer ik mij thans op het "ideologische strijdveld" (Hall 1981: 31).

Hall (Ibid.) gebruikt de term ideologie voor "die beelden, concepten en vooronderstellingen die het kader verschaffen waardoor wij sommige aspecten van het sociale bestaan kunnen begrijpen, zingeven, interpreteren en representeren". Via het medium taal geven mensen uitdrukking aan ideologieën. De neerslag van ideologieën in geschreven en gesproken taal vormt het discours.

Hoezeer die taal van belang is, blijkt wanneer we het discours over migranten in de verschillende Westeuropese landen onder de loep nemen. In al deze landen is hun aanwezigheid onderwerp van politiek debat geworden. Nu eens is dat debat racistisch of xenofob getoonzet, dan weer cultureel-relativistisch of anders. In alle gevallen - ongeacht de richting waarin het opgaat - wordt de aanwezigheid van bepaalde migranten geproblematiseerd. In het ene geval kennelijk met de bedoeling hem van maatschappelijke posities uit te sluiten en in het andere om zijn 'problematische' inpassing in de samenleving te versoepelen. In alle gevallen - en dat is wezenlijk - geeft men betekenis aan kenmerken van migranten, zij het met wisselende intentie en waardering. De ene keer gaat het om fenotypische kenmerken, de andere keer om juridische kenmerken, culturele kenmerken, om hun sociale achterstand of wat dan ook. De termen uit de respectievelijke discourses geven daarvan een indicatie en brengen dus interessante verschillen aan het licht: de Angelsaksische term *black* duidt aan dat betekenis wordt gegeven aan geracialiseerde kenmerken; de Duitse term *Gastarbeiter* refereert aan de arbeidskracht en de tijdelijkheid; het Franse *immigré* heeft betrekking op het migratiekenmerk; de Nederlandse term *etnische minderheid* verwijst vooral naar culturele kenmerken en marginaliteit; ongeveer net als in Vlaanderen waar de term *buitenlandse minderheid* opgang doet, zulks ter onderscheid van inheemse minderheden. Aan de termen kleeft een baaierd van connotaties die verder reiken dan de letterlijke betekenis en die iets onthullen van de specifieke ideologische wereld waarin ze worden gebruikt.

Hall (Ibid.: 31-33) noemt drie belangrijke kenmerken van ideologieën. Ten eerste, ideologieën bestaan niet uit geïsoleerde en aparte concepten, maar komen voort uit samenvoeging (articulatie) van verschillende elementen in een onderscheidbaar en uniek stelsel van betekenissen. Ten tweede, ofschoon individuen ideologi-

sche uitspraken doen, zijn ideologieën niet het produkt van individueel bewustzijn of individuele intentie. Dat neemt niet weg dat intenties vaak wel een ideologische lading hebben, maar mensen zijn zich hiervan niet altijd bewust. Hall merkt op dat ideologieën snel de vorm aannemen van de "taken-for-granted 'naturalized' world of common sense". Ten derde, ideologieën werken zo dat ze voor degenen die ze uitdrukt, een authentiek karakter bezitten. Dat houdt overigens nog niet in dat ideologieën vaststaande entiteiten zijn: ze veranderen voortdurend, worden uitgewerkt, opnieuw geformuleerd en mengen zich met andere, mede onder invloed van politieke en economische verhoudingen.

Ik ga nu in op de manier waarop ideologieën zich manifesteren. Centraal hierin staat het proces van *betekenisgeving* (*signification*). In zijn boek *Racism* gaat Miles (1989: 69-98) uitgebreid op dat proces in, zij het met een specifieke bedoeling: hij wil een nieuw gezichtspunt op het verschijnsel racisme naar voren brengen. Hoewel ik een iets ander doel nastreef, kan ik zijn theoretisch analysemodel uitstekend gebruiken. Bij de uiteenzetting daarvan in deze paragraaf houd ik wel aan zijn specifieke invalshoek vast. Aan de ene kant heb ik zo een duidelijk concreet voorbeeld bij de hand. Aan de andere kant kan ik het verderop gebruiken als beschrijving van één specifiek empirisch geval: Groot-Brittannië.

Welnu, Miles vat betekenisgeving op als "het proces van representatie waardoor aan bepaalde objecten, kenmerken en processen zin (*meaning*) worden gegeven, op zo'n manier dat ze speciale betekenis (*significance*) krijgen en worden beladen met een stelsel van aanvullende kenmerken" (Ibid.: 70). Betekenisgeving impliceert daarom selectie: slechts aan bepaalde objecten, kenmerken of processen wordt betekenis toegekend. "Door die objecten, kenmerken of processen op die manier te behandelen worden ze een teken (*sign*) van het bestaan van één of andere veronderstelde of reële werkelijkheid." Let wel: die objecten, kenmerken of processen zelf zijn niet zo van belang; het gaat om de erkenning van mensen dat ze van belang zijn (Cf. Miles ibid. 118).

Miles geeft als voorbeeld het discours rond de term '*race*'. In het desbetreffende proces van betekenisgeving zijn twee niveaus van selectie te onderkennen. Ten eerste, in het algemeen de selectie van fenotypische kenmerken als een middel om

te categoriseren. En ten tweede, de selectie uit een scala van beschikbare fenotypische kenmerken van *die* kenmerken die geacht worden relevant te zijn voor veronderstelde verschillen tussen mensen. *Niet* iemands gewicht of lengte wordt zulke betekenis gegeven, hoewel de mensheid op deze punten geweldig veel variatie vertoont. Het kenmerk huidskleur echter krijgt zo'n betekenis wel. De betekenisgeving van dat kenmerk leidt tot groepering van de mensheid in 'rassen'. Die 'rassen' worden vervolgens verondersteld additionele sociale of culturele kenmerken te bezitten. Dit proces geschiedt op een tamelijk deterministische wijze, zodat het beeld ontstaat dat degenen die bepaalde fenotypische kenmerken hebben, ook die aanvullende culturele kenmerken bezitten. Niemand kan aan dit proces ontsnappen: is de betekenisgeving van 'fenotypische' kenmerken eenmaal daar, dan wordt automatisch elk mens bij een 'ras' ingedeeld. "Het feit dat slechts bepaalde fysieke kenmerken betekenis wordt toegekend om 'rassen' te definiëren (...) wijst niet op een gegeven, natuurlijke verdeling van de wereldbevolking," concludeert Miles (Ibid.: 71), maar wel dat we te doen hebben "met de toepassing van historisch en cultureel specifieke betekenissen op het totaal van menselijke fysiologische variatie". Met andere woorden: 'rassen' zijn geen biologische realiteiten, maar sociaal verbeelde realiteiten. Voor de goede orde: het staat buiten kijf dat er somatische en genetische verschillen zijn tussen mensen, maar - nogmaals - op zichzelf zijn die niet relevant. De eventuele relevantie ervan is zuiver een gevolg van het feit dat mensen de werkelijkheid ideologisch hebben geconstrueerd (zie ook Hall 1989).⁴³

Het geven van betekenis aan fenotypische kenmerken is geen doel op zichzelf. Mensen ontlenen er in de praktijk de mogelijkheid aan om iets te begrijpen van het sociale bestaan of daaraan zin te geven. Tevens verschaft het mensen die daartoe de macht bezitten, de mogelijkheid om praktijken van in- en uitsluiting te bewerkstelligen. Dit impliceert dat het proces van betekenisgeving belangrijke materiële consequenties kan hebben.

Miles (1989: 69-98) onderkent in het proces van betekenisgeving vier deelpro-

43 Miles (1982 en 1984a) trekt hieruit de uiterste consequentie, namelijk dat er geen wetenschappelijke grond bestaat om de *common sense* termen 'race' of 'race relations' te gebruiken. Ikzelf meen dat dat wel mogelijk is, mits 'race' als geconstrueerd sociaal feit wordt opgevat.

cessen. Het gaat om (1) het in beschrijvende zin selecteren en betekenis geven aan bepaalde menselijke kenmerken; (2) het toevoegen van evaluatieve elementen aan die kenmerken; (3) het insluiten van verborgen vormen van selectie- en waarderingsprocessen; en (4) het koppelen van deze ideologische voorstellingen aan andere ideologische voorstellingen. Dit lijkt allemaal razend ingewikkeld en abstract, maar één en ander wordt vanzelf duidelijker wanneer de processen concreet worden ingevuld. Miles, die in zijn boek een discours rond de term 'race' beschrijft en analyseert, onderscheidt de processen aan de hand van de vier sleutelconcepten *racialisering*, *racisme*, *institutioneel racisme* en *ideologische articulatie*.

Ten eerste, *racialisering*. Er is sprake van racialisering in alle gevallen waarin sociale relaties worden gestructureerd door betekenis te geven aan menselijke fenotypische eigenschappen. Door dit te doen definiëren en construeren mensen onderscheidbare sociale collectiviteiten ('rassen'), al hoeven mensen zich daarvan niet bewust te zijn. Racialisering kan plaatsvinden zonder dat dit de constructie van een hiërarchie van 'rassen' tot gevolg heeft. Het is immers in wezen een beschrijvend proces. Het geven van betekenis aan werkelijke of vermeende kenmerken van de Ander impliceert ipso facto een definitie van het Zelf aan de hand van dezelfde criteria. Dus wie bijvoorbeeld spreekt over het 'zwarte ras', veronderstelt dat er ook een 'blank ras' is, en andersom. De Ander kan dit discours overnemen en legitimeren, zelfs wanneer hij er een andere betekenis aan geeft.⁴⁴ Voor de goede orde: 'racialisering' is een ideologisch proces, zij het wel verweven met politieke en economische processen. Het hoeft niet uitsluitend betrekking te hebben op individuen. Ook de processen en structuren die mensen voortbrengen en/of waaraan mensen deelnemen, kunnen geracialiseerd zijn.

Ten tweede, *racisme*. Er is sprake van racisme als de geracialiseerde categorie - dat wil zeggen de categorie die als 'ras' is geïdentificeerd - aanvullende, negatieve kenmerken worden toegeschreven en/of wordt voorgesteld als categorie wier aanwezigheid negatieve consequenties voor anderen teweegbrengt. Als gevolg hiervan wordt de aanwezigheid van zulke categorieën voorgesteld als problema-

44 De slogan *black is beautiful* bijvoorbeeld is een reactie op racialisering en racisme, maar paradoxaal genoeg legitimeert zo'n slogan het vermaledijde 'rassen' discours.

tisch. Het proces van racisme is dus vooral evaluatief van aard en heeft als consequentie de constructie van een hiërarchie van 'rassen'. Dit is mede mogelijk doordat de negatieve kenmerken van de Ander de positieve van het Zelf weerspiegelen. Racisme is hier gedefinieerd als een ideologisch verschijnsel, analytisch te onderscheiden van uitsluitingspraktijken. Die ideologie kan zich manifesteren in de vorm van een coherente theorie, maar even goed in de vorm van een losse verzameling stereotypen, beelden en verklaringen. In alle gevallen geeft ze richting aan het denken over bepaalde verschijnselen, biedt ze er een logische verklaring voor, en helpt ze bij het zoeken naar oplossingen voor gepercipieerde problemen. Het is daarom beter niet te spreken van 'vals bewustzijn', omdat deze ideologie voor de betrokkenen een realiteit is, een manier om vat te krijgen op het leven van alledag (zie ook Hall 1980a: 334, die verwijst naar Althusser en Gramsci). Juist omdat racisme "praktisch adequaat" is, hangt de inhoud ervan ten dele samen met de klassepositie van de betrokkene. Overigens geeft het concept racisme geen uitsluitel over een historisch specifieke inhoud. Het geeft 'slechts' de algemene kenmerken waaraan een racistisch discours moet voldoen. We hebben namelijk niet te doen met een enkelvoudige, statische ideologie, maar met een ideologisch kader waarbinnen talrijke variaties (racismen) mogelijk zijn.

Ten derde, *institutioneel racisme*. Er is sprake van institutioneel racisme wanneer de ideologie van racisme aanwezig is in praktijken van uitsluiting of in discoursen, zonder dat er expliciet naar wordt verwezen. De praktijken en discoursen zijn dus ogenschijnlijk niet racistisch maar spruiten wel voort uit een racistische voorstelling van zaken en gebeurtenissen. Het kan bijvoorbeeld voorkomen dat een expliciet racistisch discours wordt vervangen door een discours waarin andere kenmerken (elementen) betekenis wordt toegekend. Zo is het niet meer bon ton om te spreken over de onverenigbaarheid van 'rassen', maar wel - althans in sommige kringen - over de onverenigbaarheid van verschillende culturen. Men vermijdt op die manier een racistisch discours, maar bedoelt hetzelfde. Dit betekent overigens niet dat in elk geval van uitsluiting sprake is van institutioneel racisme. Zoiets moet empirisch worden aangetoond.

Ten vierde, *ideologische articulatie*. Er is sprake van ideologische articulatie

wanneer verschillende ideologische voorstellingen in elkaar overvloeien en samensmelten tot één nieuwe voorstelling. De verschillende voorstellingen kunnen in elkaar verweven raken doordat ze gemeenschappelijke elementen bezitten of betrekking hebben op hetzelfde object. Een centraal element uit de ideologie van racisme is de vooronderstelling dat de mensheid een natuurlijke onderverdeling kent. Dit element deelt ze met de ideologieën van sexismen en nationalisme. Er is wat dat betreft een voedingsbodem voor samensmelting van de verschillende ideologieën, dus voor ideologische articulatie. Door hiermee rekening te houden is de historische continuïteit van racisme in haar vele gedaanten en van andere, aanverwante ideologieën beter te begrijpen.

Deze vier sleutelconcepten maken te zamen deel uit van het proces van betekenisgeving. Een bezwaar is dat Miles hier één specifiek discursief proces analyseert, één dat uitsluitend betrekking heeft op het Britse empirische voorbeeld. Ik bracht dit bezwaar al in paragraaf 3.2 naar voren. Het valt te bezien of de *specifieke* invulling wel op Nederland van toepassing is. Een ander bezwaar is dat Miles vrijwel uitsluitend ingaat op de manier waarop inheemse 'blanke' West-Europeanen c.q. Britten de Ander representeren, terwijl het tegenovergestelde proces ook voorkomt, waarbij 'anderen' de Ander zijn: voor nieuwkomers zijn dat immers de 'inheemse Britten'. Op zichzelf past deze keuze in zijn theoretische interesse om de ontvangende samenleving en in het bijzonder de overheid te problematiseren. Miles zou hier wellicht tegenwerpen dat het proces van ideologische representatie van migranten in belangrijke mate wordt gestructureerd door de manier waarop dat proces zich voltrekt in de veel machtiger omringende samenleving. Ik bestrijd dat niet, maar vind dat meer recht zou moeten worden gedaan aan de ervaringen van de Ander de dialectische relatie daarvan met processen uit de omringende samenleving. Mijn bezwaren tegen de reductie van etnische identiteit, waarover ik in paragraaf 3.2 sprak, moeten in dit licht worden gezien. Een laatste bezwaar is de benoeming van het concept institutioneel racisme en, daarmee samenhangend, de conceptie van ideologische articulatie als articulatie van racisme, nationalisme, sexismen enzovoort. Als ik het wel heb, zijn de deelprocessen van racialisering, nationalisering en *genderisation* de meest centrale processen; die beschrijven immers de parameters van het ideologische proces. Alle andere deelprocessen zoals racisme en sexismen zijn daarvan afgeleid. Volgens mij ligt het dan voor de

hand om niet te spreken van institutioneel racisme, maar van institutionele racialisering. Mutatis mutandis ligt het meer in de rede om te spreken van ideologische articulatie van processen van racialisering enzovoort.

Afgezien van deze bezwaren vind ik het analysemodel buitengewoon bruikbaar. De kracht is dat de verschillende aspecten scherp worden gedefinieerd en onderscheiden. Dat geldt met name voor het onderscheid tussen racialisering en racisme, en voor de erkenning van het verschijnsel van ideologische articulatie. Het stelt ons in staat om een veel genuanceerder beeld van de zo complexe en steeds veranderende werkelijkheid te geven. Sommige auteurs zouden het concept racisme zo willen oprekken dat ook praktijken erbij worden inbegrepen (Cf. Essed 1984). Een bezwaar daartegen is dat ideologie en praktijk niet altijd sporen en soms zelfs tegengesteld zijn. Daarom geef ik de voorkeur aan een conceptie als door Miles voorgesteld. Weer andere auteurs rekken het concept racisme zover op dat het ook etnische en culturele elementen bevat (Cf. Anthias 1990a). Zij stellen discriminatie van etnische groepen ook als een vorm van racisme voor. Ik heb hier (met Miles) ernstige bezwaren tegen, niet in de laatste plaats omdat zo'n brede definitie mij niet meer goed in staat stelt om specifieke verschillen in discoursen op te sporen. Zoals ik verderop zal aantonen wijkt het Britse discours in termen van '*race*' af van het in Nederland dominante discours. Dat zou mij nooit duidelijk geworden zijn wanneer ik alle verschijnselen in de container van racialisering of racisme zou moeten werpen.

Tot besluit

Hoe kan ik met dit theoretische gezichtspunt zoiets praktisch als het proces van politieke machtsvorming van migranten verklaren? Welnu, dat is te verklaren uit de wisselwerking tussen economische, ideologische en politieke processen. Machtsvorming is een kwestie van verdeling van de schaarse hulpbron macht. Bij de analyse daarvan zou ik het accent leggen op politieke en ideologische processen, zonder overigens het economische te veronachtzamen. In het recente verleden bijvoorbeeld werden 'gastarbeiders' vrijwel uitsluitend lage klasseposities toegewezen. Hun oververtegenwoordiging in sectoren van de arbeidsmarkt die in tijden van economische herstructurering kwetsbaar bleek, verklaart voor een deel hun uitsluiting van de arbeidsmarkt. Dit heeft weer belangrijke gevolgen voor de wijze waarop zij zich politiek opstellen. Het gaat hierbij om processen die niet direct zijn gerelateerd aan processen binnen de politieke arena.⁴⁵ In de Britse literatuur wordt de deelname van migranten aan de politiek aldaar vooral verklaard vanuit de ideologische constructie van migranten als '*races*'. Processen van racialisering en racisme hebben de ontwikkeling van een politiek klimaat tot gevolg waarin weinig plek wordt ingeruimd voor degenen die niet 'horen' tot '*the British race*'. Het effect is dat migranten zich politiek organiseren in eigen enclaves. Is dat in Nederland ook het geval? Om dat na te gaan moet ik eerst onderzoeken hoe het discours in Nederland verloopt om vervolgens na te gaan hoe dit interfereert in het politieke proces.

45 Hooguit indirect, namelijk wanneer we de toewijzing van lage klasseposities aan bepaalde (buitenlandse) arbeiders zien als uitkomst van het politieke proces.

